

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

“ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ АСОСЛАРИ” МОДУЛИ
БЎЙИЧА
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тузувчилар: ф.ф.д.доц. Р. Самаров
т.ф.д., проф. С.Абдурахимов
ф-м.ф.д. Д.Юнусова
пс.ф.н. Х. Алимов

Тошкент – 2015

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУР.....	3
II. МАЪРУЗАЛАР МАТНИ.....	11
1-мавзу: Тизимли таҳлилнинг мақсад ва вазифалари	11
2-мавзу: Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга ошириш методлари.....	19
3-мавзу. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилнинг назарий ва амалий аҳамияти.....	300
4 - мавзу. Тизимли таҳлил асосида жамланган ахборотни шарҳлаш принциплари	444
III. Глоссарий.....	54
IV.Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	61

I. ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУР

Кириш

Таҳлил, интеллектуал фаолиятнинг юқори босқичи ҳисобланиб, ҳодиса, жараён, рақам ва далилларни алоқадорлик даражасини белгилаб беришда намоён бўлади. Таҳлил, фаолият шакли сифатида ривожланиб, бугунги кунда таҳлилнинг тури ва таҳлилнинг методлари вужудга келди. Негаки, ҳарқандай муаммони ечимини белгилашда, вужудга келган Х-визитларни конструктив кечишини таъминлаш учун таҳлил амалий аҳамият касб этади.

Таҳлилни амалга ошириш учун таҳлил методлари танланиб, бунда қиёсий таҳлил, статистик маълумотларни ўрганиш, алоҳида вазиятларни шарҳлаш, моделлаштириш, прогонз кабиларни алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин. Таҳлил, нафақат бошқарувни амалга оширишда, балки ижтимоий ҳаётни турли даврида ҳар бир инсон томонидан амалга оширилади. Аммо, педагогик фаолиятда таҳлил илмий, илмий-педагогик, илмий-касбий мазмун касб этиб, педагогик жараённи самарадорлигини ошириш учун хизмат қилади.

Мамлакатимизда дастурий ислохотларни сифат босқичи таъминланаётган бир даврда, мутахассисларни, шу жумладан профессор-ўқитувчиларни таҳлилни амалга оширишнинг замонавий технологиялари билан таништириш амалий мазмун касб этади. Президентимиз Ислон Абдуғаниевич Каримов “Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир” номли китобида “Биз жаҳондаги тараккий этган мамлакатларнинг ривожланиш йўлларини диққат билан ўрганиб бормоқдамиз”¹ деб, таракқиётни таъминлаш йўлида табиий тарзда юзага келадиган муаммоларни ўрганиб, мақбул усулларни танлашимизни кўрсатиб ўтганлар. Бу йўсинда, таҳлил ва унинг барча турлари алоҳида ўрин тутади.

Тизимли таҳлил, таҳлил турини нисбатан янги ва самарали усулларида ҳисобланиб, ўзининг методологиясига эгадир. Бунда, ҳар қандай масала (муаммо) яхлит тарзда (тизим шаклида) танланиб (идрок этиб), барча хоссалари билан алоқадорлик даражаси аниқланади. Бу амал жуда мураккаб, алоҳида тайёргарликка эга бўлиш билан бирга тизим назарияси, тизимларнинг структураси, тизимости алоқадорлик қонунияти ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишни тақозо этади.

Тизимли таҳлил этиш учун ҳар қандай объект танланиши мумкин. Бунда ижтимоий, иқтисодий, маданий институтларни яхлит тарзда автоном танлаш мумкин. Лекин, уларни мақсади, амал қилиш қонуниятларини инобатга олиш лозим бўлади. Тизимли таҳлил асосида бир бир кўринишга эга бўлган манба тайёрланади. У, маъруза, тезис, ҳисобот, тавсиянома

¹ Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. – Т.: Ўзбекистон, 2007. 98-99 бет.

бўлиши мумкин. Агарда, танланган мавзу кенг бўлса, бу ҳолда мақола, рисола ва монография тайёрлаш мумкин. Лекин, бошқарувда, шу жумладан педагогик фаолиятда қарор қабул қилиш учун ҳам тизимли таҳлил амалий мазмун касб этади.

Тизимлар турли белгилари асосида техник, иқтисодий, маданий, казуал, мураккаб, гипермураккаб каби турларга ажратилиши мумкин. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга оширишда биринчи навбатда педагогик ёки илмий муаммо тўғри танланиши лозим. Иккинчи навбатда, таҳлил методлари ўринли (мақсадли) танланиши лозим, иложи борижа ўлчов бирлигига эга бўлган методлардан фойдаланиш лозим. Сўнгра жамланган маълумотларни алоқадорлиги ва дахлдорлиги бўйича гуруҳларга ажратиб, тизим фаолиятига салбий таъсир кўрсатадиган омилни (бунда, тизим ости ҳам намоён бўлиши мумкин) белгилаб, уни фаолиятмандлигини таъминлаш лозим бўлади. Шу сабабли, тингловчиларга тизимли таҳлил асослари ҳақида вазиятли машқларни бажариш, педагогик вазиятларни моделлаштириш, педагогик ҳолатларнинг кечишини прогнозини амалга ошириш орқали маълумот бериш нафақат педагогик фаолиятни, балки педагогик тизимни такомиллашуви учун хизмат қилади.

Модулнинг мақсад ва вазифалари:

- тингловчиларга тизимли таҳлилнинг мақсад ва вазифалари, уни амалга оширишда қўлланиладиган услублар ҳақида аниқ тасаввурларни шакллантириш;

- тингловчиларга тизим ва унинг турлари, тизимли таҳлилнинг мақсади ва тизимли таҳлилни амалга оширишда қўлланиладиган методлар ҳақида аниқ маълумот бериш;

- тингловчиларга тизимли таҳлилни жамиятни иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий оҳаларида қўллаш тартиби ва олинадиган натижалардан таълим-тарбия жараёнида қўллаш йўлларни кўрсатиш;

- тизимли таҳлил натижаларида илмий, педагогик ҳамда бошқарув фаолиятларида қўллашни мақбул жиҳатларини аниқ мисоллар воситасида очиб бериш;

- педагогик муаммони вужудга келиши, кечиши ва уни бартараф этишда тизимли таҳлилнинг аҳамияти, қарор қабул қилишда манфаатларни инобатга олиниши ҳақида маълумот бериш;

- тизимли таҳлил моделлари билан таништириб, педагогик фаолиятда уларни қўллаш учун техникасини ўргатиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар:

- турли педагогик вазиятларда таълим-тарбия манфаатларидан келиб чиққан ҳолда йўл тутиш;

- тизимли таҳлилни амалга ошириш учун, тадқиқот стратегисини тўғри танлаш ва методларни белгилаш;

- тизимли таҳлил методларини амалий қўллай олиш ва олинган натижаларни таълим-тарбия жараёнига тадбиқ этиш;

- педагогик фаолиятни моделлаштириш ва прогнозини амалга ошириш;

- касбий фаолиятда тизимли таҳлил этган ҳолда қарор қабул қилиш;
- таҳлил натижалари асосида манба тайёрлаш ва уни манзилга юбориш;
- олий таълим тизими учун ахборотларни таҳлилини амалга ошириб, манба тайёрлаш;

- ўқув жараёнини такомиллаштириш мақсадида педагогик жараённи таҳлил этиш;

- тизимли таҳлил натижаларига қўйиладиган талаблардан хабардор бўлиб, уни амалиётда қўллай билиш **компетенцияларига эга бўлиши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар:

“Тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари” модули маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилсада, бунда вазиятли машқлар, слайдларни кўрстатиш, алоҳида педагогик вазиятларни шахлаш кабилардан фойдаланиш тавсия этилади.

Модулни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентация ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс ва тест сўровлари, ақлий ҳужум, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги:

“Тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари” модули мазмунан ўқув режадаги “Олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари”, “Илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат”, “Таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш” каби ўқув модуллари билан узвий боғлиқ бўлиб, педагогик фаолиятни самарали кечишини таъминлаш учун хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Тингловчилар модул доирасида узатиладиган маълумотларни таълим-тарбия жараёнини тизимли таҳлилини амалга ошириб, мақбул қарор қабул қилишга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

“ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ АСОСЛАРИ”

Модул бўйича соатлар тақсимоги

№	Модул мавзулари:	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат				Мустақил таълим
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			
			Жами	жумладан		
				Назарий	Амалий машғулот	
1.	Тизимли таҳлилнинг мақсад ва вазифалари	2	2	2		
2.	Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга ошириш методлари	2	2	2		
3.	Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилнинг назарий ва амалий аҳамияти	2	2	2		
4.	Тизимли таҳлил асосида жамланган ахборотни шарҳлаш принциплари	2	2	2		
5.	Педагогик фаолиятда муаммони танлаш ва уни тизимли таҳлилни амалга ошириш	4	2		2	2
6.	Педагогик фаолиятда қарор қабул қилиш учун тизимли таҳлилдан фойдаланиш технологияси	2	2		2	
	Жами:14 соат	14	12	8	4	2

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-Мавзу: Тизимли таҳлилнинг мақсад ва вазифалари (2 соат)

Модулнинг мақсади ва вазифалари. Тизим тушунчаси ва унинг турлари. Тизимли таҳлил услуби ва методологияси. Тизим ости элементларни алоқадорлик даражасини белгилаш. Тизимли таҳлилни амалга ошириш шартлари. Тизимли таҳлилда муаммони белгилаш ва моҳиятини очиш. Ижтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий тизимлар. Тизимлар классификацияси. Тизим генезиси, Тизим техникаси, вазият.

Бошқарув. Диагностик. Билиш. Белгиловчи каби вазифалар. Тизимли идрок тушунчаси. Таҳлилда объектни идрок этиш. Тизимли тафаккур. Тизимли таҳлилда хусусийлик ва умумийликнинг алоқадорлигини ажратиш. Тизим фаолияти ва тизимий алоқадорлик. Тизим қонуниятлари ва ўзини ўзи такомиллаштириш. Тизимнинг коммуникатив характери. Тизим иерархияси.

Педагогик фаолиятда таҳлилнинг тутган ўрни. Таҳлил турлари. Тизимли таҳлил. Тизим технологияси. Тизимли ёндашув ва тизимлаштириш. Тизимли таҳлилнинг структураси. Тизим чегараси. Тизим фаолияти ва тизимли алоқадорлик. Педагогик тизим ва унинг вазифадорлиги.

2-Мавзу: Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга ошириш методлари. (2 соат)

Тизимли таҳлилда метод масаласи. Тизимли таҳлилга оид ёндашувлар: формал ва тушунчавий ёндашув, мажмуавий ёндашув, интеграцион ёндашув, вазиятли ёндашув, меъёрий ёндашув, функциоал ёндашув. Тизимли ёндашув ва унинг шаклланиш босқичлари.

Билиш ва унинг турлари. Индукция. Дедукция. Хусусий методлар. Метрик ўлчов бирлиги. Бир бутунлилик. Ривожланиш. Глобал мақсад. Функционаллик. Марказдан қочиш. Иерархия. Ноаниқлик. Хулоса ва қарорларни ижро этиш даражаси.

Натижа тушунчаси. Шарҳлаш модели: “Объектнинг институтционал тавсифи→Объектнинг функционал тавсифи→Объектнинг стратегик тавсифи→Объектга етказиладиган эҳтимолли зарарлар кўлами, даражаси, миқдори (маблағ ҳисобидаги кўрсаткичи, маънавий ва психологик соҳадаги балли кўрсаткичлари кабилар)нинг тавсифи→Объектнинг бошқа объектлар билан алоқаси тавсифи→Объект хавфсизлигини таъминлаш учун мавжуд шарт-шароитларнинг тавсифи→Хавфсизликни таъминлашда ҳамкорликнинг асосий йўналишлари тавсифи→Объект хавфсизлигини таъминлашнинг тавсифи→Барча тавсифларнинг таҳлили = Прогноз”.

3-Мавзу. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилнинг назарий ва амалий аҳамияти. (2 соат)

Педагогик тизим ижтимоий тизимнинг тизимостиси. Педагогик тизимнинг тузилиши. Педагогик тизимнинг биологик, экологик, иқтисодий ва сиёсий тизимлар билан алоқадорлиги. Тизим хусусияти. Тизимдан чикувчи элементлар. Тизим қабул килувчи элементлар. Тизим ости

элементлар. Англашганлик тамойили. Очиқлик тамойили. Ресурсларни ўз вақтида қўллаш олиш тамойили. Ҳаракатга келтириш тамойили. Мавридлик тамойили. Тенглик тамойили. Қонунийлик тамойили. Қадриятларни сақлаш тамойили. Мадад бериш тамойили.

Маълумотларни жамлаш ва шарҳлаш. Рақам ва далилларни саралаш. Алоқадорликни белгилаш. Манба тайёрлаш. Манба ва унинг вазифалари. Натижаларни амалиётда қўллаш тартиби.

4 - Мавзу. Тизимли таҳлил асосида жамланган ахборотни шарҳлаш принциплари. (2 соат)

Методология ва тизимли таҳлил методологияси тушунчалари. Онгли ҳаракатни амалга оширишни англаш. Аниқ педагогик ҳолат(вазият)ни ўрганиш. Мақсадни шакллантириш. Мақсадни илгари суриш. Қарорни тайёрлаш. Қарорни илгари суриш учун ресурсларни инобатга олиш. Бошқарув фаолиятининг режасини ишлаб чиқиш. Режани бажариш учун шарт-шароитларни яратиш. Режани амалиётга қўллаш. Оланган натижани баҳолаш (назоратни амалга ошириш) ва б.

Жорий ва идеал ҳолатни белгилаш. Мос келишни текшириб кўриш. Фарқни баҳолаш ва аниқлаш. Тизимлар турларини кўрсатувчи катталик. Кириш ва меъёрлар орасидаги фарқни аниқлаш. Ахборотни таҳлил қилиш. Интерпретация. Фарқлар асосида қарор ишлаб чиқиш.

Меъёр тушунчаси. Меъёрни белгилаш. Муаммоларни ечишда тизимли таҳлилни қўллашнинг уч устунлиги. Муаммони ечиш техникаси. Тизимлиликни таъминлаш. Тизим фаолиятини белгилаш ва баҳолаш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

5-мавзу. Педагогик фаолиятда муаммони танлаш ва уни тизимли таҳлилни амалга ошириш. (2 соат)

Режа:

1. Педагогик муаммоларни ҳал қилишда тизимли таҳлилдан фойдаланиш.
2. Муаммони ечиш босқичлари.
3. Муаммо ечимини аниқлаш меъёрлари.

1. Педагогик муаммоларни ҳал қилишда тизимли таҳлилдан фойдаланиш.

Педагогик муаммоларни ҳал этишда тизимли таҳлилдан фойдаланиш босқичлари. Муаммони белгилаш жараёни. Муаммони қўйиш ва қийинлиги даражасини чеклаш. Мақсад ва вазифаларнинг иерархиясини ўрнатиш. Вазифани ечиш йулларини танлаш. Моделлаштириш. Стратегияни аниқлаш. Прогнозни амалга ошириш. Натижаларни тадбиқ этиш.

2. Муаммони ечиш босқичлари.

Муаммони тузилишини белгилаш. Муаммони ечиш жараёнининг мазмуни. Муаммони ҳал этиш босқичлари. Муаммони ечишда мақбул вариантни танлаш. Муаммо устида ишлаш. Муаммони ечиш.

3. Муаммо ечимини аниқлаш меъёрлари.

Меъёр. Функционаллик. Тизим функцияси. Ечим бевосита муаммони бартараф этишга қаратилганлигини таъминлаш. Ечим муаммо ҳажмига тенг бўлиши. Меъёрий даражалар. Сон ва сифатни таъминлаш.

6-Мавзу: Педагогик фаолиятда қарор қабул қилиш учун тизимли таҳлилдан фойдаланиш технологияси. (2 соат)

Режа:

1. Қарор қабул қилишда ахборот омили.
2. Қарор қабул қилишнинг меъёрлари ва муқобиллик.
3. Қарор қабул қилиш метод ва моделлари.

1. Қарор қабул қилишда ахборот омили.

Қарор қабул қилиш тушунчаси. Қарор қабул қилиш психологик жараён сифатида. Қарор қабул қилувчи шахс. Муаммо ва қарорни алоқадорлиги. Қарор қабул қилишда манфаатлар ва лобби гуруҳлар. Қарор қабул қилишда ресурсларни тўғри жалб этиш.

2. Қарор қабул қилишнинг меъёрлари ва муқобиллик.

Қарор қабул қилишда муқобиллик. Мустақил ва мустақил бўлмаган муқобиллик. Қарор қабул қилиш мезони тушунчаси. Мезонлар бўйича баҳолаш. Микдорий ва сифатий баҳолаш шкаласи. Абсолют шкала. Муносабатлар шкаласи. Интерваллар шкаласи. Сифат ўлчамлари шкаласи.

Номинал шкала. Тартиб шкаласи. Ҳаррингтон шкаласи. Бошқарув жараёнида қарор қабул қилишнинг роли. Қарор қабул қилиш вазифаларининг мазмуни. Муаммо. Низо. Тўғридан-тўғри музокаралар. Келишув тартиблари.

3. Қарор қабул қилиш метод ва моделлари.

Ноформал, Микдорий. Жамоавий усуллар. Интуитив усул. Адаптив усул. Натижалилик. Амалийлик. Тежамлилик. Вақт омили. Назарий, вербал ва схематик моделлар. Конвергенсия жараёни. Моделлаштириш ва прогноз.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Мустақил ишни ташқил этишнинг шакли ва мазмуни:

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;

- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;

- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;

- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;

- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

II. МАЪРУЗА МАТНИ

1-мавзу: Тизимли таҳлилнинг мақсад ва вазифалари

Режа:

- 1.1. Тизимли таҳлил тушунчаси.
- 1.2. Тизимли таҳлилнинг вазифалари.
- 1.3. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлил.

Таянч сўз ва иборалар: *“изоҳ”, “шарҳ”, “таҳлил”, “тизим”, тизимли таҳлил, тизимли ёндашиш, бошқарувчанлик вазифаси, тизим модели, тизимли алоқадорлик, диагностик вазифаси, огоҳлантирувчи, билиш вазифаси, педагогик фаолият.*

1.1. Тизимли таҳлил тушунчаси

1.1. Ижтимоий ва маиший ҳаётда юзага келадиган турли ҳодиса ва воқеаларнинг ифодаланишига, жараёнларнинг юзага келиши ва кечишига (динамикасига) эътибор қаратсак, уларнинг замирида таълим-тарбия, аниқроғи, унинг ҳосиласи сифатида бирон бир хулқ модели намоён бўлишини кузатиш мумкин. Бу масалага педагогик фаолиятнинг манфаати нуқтаи назари билан қараганда, таълим-тарбия бериш жараёнида профессор-ўқитувчилар қатор вазифаларни бажариши кузатилади. Бу вазифаларнинг муҳимлари сифатида - ахборот бериш, дунёқарашни шакллантириш, ҳаёт йўлини танлашни ўргатиш, маданийлаштириш, мулоқотга тайёрлаш (жумладан касбий), мақсадни шакллантиришни ўргатиш кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Юртбошимизнинг ўқитувчи ва мураббийлар куни муносабати билан билдирган табрик нутқида мазкур масалага алоҳида эътибор қаратиб, жумладан: “Бу дунёда ҳар қайси онгли инсон - қаерда ишламасин, қандай касбу - кор, лавозим эгаси бўлмасин, унга билим ва тарбия бериб, ҳаётга йўллаган мухтарам ўқитувчи ва мураббийлари олдида ҳамиша қарздорлик ҳисси билан яшайди. Ҳақиқатан ҳам, ўзининг кўз нури, қалб кўри, бутун борлиғини бағишлаб, барчамизга эзгуликдан сабоқ берган, отадек мўътабар, онадек меҳрибон сиз, азиз устозларнинг ҳеч нарса билан ўлчаб, баҳолаб бўлмайдиган машаққатли ва шарафли меҳнатингиз учун ҳар қанча таҳсин ва ташаккурлар айтсак, арзийди”² деб таъкидлаган.

Бу вазифаларни амалга ошириш профессор-ўқитувчилар талаба(тингловчи)ларни фақатгина ўқув фаолиятини эмас, балки уларни ўзларини намоён этиш, дарсга ва атрофдагиларга бўлган муносабатини, интилишларини, қизиқишларини, эътиқоди ва таълимга бўлган муносабатини ҳам ўрганиб боришади. Бунда улар асосан кузатув, суҳбат (диагностик), контент таҳлил (ёзма назорат ишларини шарҳи), экспертча сўров (бошқа устозларнинг фикрини инобатга олиш (билиб олиш)), фаолият маҳсулини ўрганиш (ижобий ёки салбий хулқ моделини ўрганиш) каби усуллардан фойдаланиб, таҳлилни амалга ошириб, галдаги касбий

² <http://xs.uz/>

вазифаларни белгилаш (касбий даражада қарор қабул қилиш) учун ахборот жамлайди. Ахборот алоҳида педагогик вазият, педагогик фаолият, шахсий ёки таълим олувчиларнинг ўқув фаолияти, шахсига, ўқувчилар жамоасига тааллуқли бўлиши мумкин. Ахборот муаммога оидлиги бўйича шарҳланади, хулоса ва таклиф-тавсиялар ишлаб чиқилади. Бундан кўзланган мақсад тўғри қарор қабул қилиш жараёнини таъминлашдан иборат.

Кўрининиб турибдики, педагогик фаолиятда турли мажмуавий хусусиятлари билан таҳлил алоҳида ўрин тутади. “Таҳлил алоҳида илмий тайёргарликни, турли илмий услубларни мақсадли танлаш ва ўринли қўллаш, ўрганилаётган муаммо бўйича билимга эга бўлишни талаб этувчи фаолиятнинг мураккаб туридир”³. Бугунги кунга қадар таҳлилнинг барчага мақбул бўлган, яъни унверсал модели яратилмаган (яратилиши ҳам мумкин эмас), аммо шунга қарамай жамият доирасида турли даражаларда таҳлил ва қарор қабул қилиш учун муҳим ҳисобланган таҳлилий манбаларга эҳтиёж ошиб бормоқда.

Касбий мулоқот давомида “таҳлил”, “изоҳ”, “шарҳ”, “талқин” каби тушунчалар кўп қўлланилади, бироқ уларнинг моҳиятига доимо ҳам эътибор қаратилмайди. “Изоҳ” тушунчаси, биринчидан, сўз, ибора, воқеа-ҳодиса ва бошқага бериладиган тушунтириш, шарҳ, тавсиф (масалан: сўз маъносининг изоҳи, қонун моддасининг изоҳи, шарҳи) кабиларни англатади. Аниқ контекстга (матнга) унинг айрим жойларига киритилган ёки муҳокама қилинаётган масалага берилган қўшимча маълумот, тушунтириш, эслатма, уқтириш маъноларини ифодалайди.⁴ Шарҳ эса тушунтириш, изоҳлаш, тавсифлаш, эслатма кабиларни билдириб, бирор нарсанинг мазмуни, моҳиятини очиб бериш, тушунтириб бериш, изоҳлашдир.⁵ Таҳлил, тарқатиш, ёзиш, текшириш, суриштириш, ҳал қилиш, очиш деган маъноларни билдирсада, унга қуйидагича муносабат билдириш мумкин: таҳлил, мураккаб тафаккур операцияси ҳисобланиб, унинг ёрдамида предмет ва жараёнлар (ҳодисалар) аниқ ўлчов бирлигига эга бўлган усуллар воситасида яхлит тарзда ёки алоҳида қисмларини турли белги ва хусусиятлари бўйича алоқадорлик даражасини белгилаб беради. Кўрсатишича, таҳлил тушунчаси қуйидаги таснифларга эга:

1. Нарса, ҳодиса ва шу кабиларни моҳият, қонуният ва бошқа жиҳатлардан текшириш, ўрганиш иши;

2. Бирор нарса, маълумот ва шу кабиларни маълум нуқтаи назардан ўрганиш, баҳолаш;

3. Бирор нарсанинг таркибини белгилаш ва унинг моҳиятини тадқиқ этиш.⁶

Педагогик фаолиятни такомиллаштиришда таҳлил амалий мазмун касб этиб, таълим-тарбиянинг сифатини таъминлаш учун хизмат қилади. Юзага

³ Самаров Р., Ражабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). - Тошкент: Akademiya, 2010. - 16 бет.

⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2002. – 101 б.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Т., 1981. – 553 бет.

⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2004. – 41 б.

келган педагогик муаммонинг (масалан, педагогик низо) сабабларини аниқлаш, уни кечишининг даврийлигини билиш учун, низонинг вужудга келишига таъсир кўрсатган омилларни, бунда аввало қайси қонуниятларга (улар табиий ёки сунъий бўлиши мумкин) амал қилинишини билиш лозим бўлади.

Таҳлил, интеллектуал фаолиятнинг юқори босқичи ҳисобланиб, ҳодиса, жараён (жумладан педагогик жараённи), рақам ва далилларни алоқадорлик даражасини белгилаб беришда намоён бўлади. Таҳлил, фаолият шакли сифатида ривожланиб, бугунги кунда таҳлилнинг турли шакли ва таҳлилнинг турли усуллари вужудга келди. Негаки, ҳар қандай муаммони, шу жумладан педагогик фаолият доирасида вужудга келадиган “X-визият”ларни конструктив кечишини таъминлаш учун таҳлил амалий аҳамият касб этади.

“Инсонлар ҳамма вақт жамият ҳаётида содир бўладиган турли воқеа ва ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш масаласи билан қизиқиб келишган. Даставвал, бунинг учун, воқеа ҳодисалар шаклан қиёсланиб, уларнинг мазмун ва моҳиятига кўп ҳам эътибор қаратилмаган бўлиши мумкин. Бу барча интилишлар ҳаёт давомида пайдо бўладиган турли тўсиқларни бартараф этиш, пайдо бўлган муаммоларнинг ечимини топиш мақсадида амалга оширилганки, уни биз шартли равишда таҳлилий фаолият шаклланишининг биринчи босқичи деб кўрсатсак хато қилмаган бўламиз”⁷. Ю.Сурмин “Теория систем и системный анализ” деб номланган ўқув кўлланмасида: таҳлилий фаолиятнинг ибтидоси Сукротга бориб тақалади, масалаларни ҳал этишда у диалогдан (муаммони ечимини топиш (аниқлаш) усули сифатида – С.Р.) фойдаланиб, мунозаралар асосида далилларни келтиришга мушарраф бўлган⁸ деб муносабат билдирган.

Тизимларни тавсифлашда уларнинг турли жиҳатларига эътибор қаратилади, тизимни тавсифлашда қуйидаги босқичларга амал қилинади:

Функционал тавсиф босқичи, бунда алоҳида функциялар кўриб чиқилади, яъни тизим фаолиятининг алгоритмларига эътибор қаратилади. Функция деганда, мақсадга етакловчи хоссалар назарга тутилади. Бунда функционал ёндашув асосида тизимнинг бажариладиган функциялари баҳоланади. Тизимнинг фаолиятмандлигини аниқлаш тизим ҳолатини белгилаш, тактизимларни бошқариш қонуниятларини белгилаб олиш учун имконият яратади.

Морфологик тавсиф босқичида тизим ажратган унсурларнинг таркиби ва уларнинг алоқадорлик даражаси ҳамда тизимнинг тузилмавий жиҳатлари тасвирланиб, тасвирнинг тўлиқлиги ва қисмларга ажратилганлиги кўрсатилади.

Ахборотли тавсиф босқичида тизимнинг функционал ва морфологик хусусиятларини ички ва ташқи ахборотларнинг сифати билан боғлиқлиги белгилаб олинади.

⁷ Самаров Р. Ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари // Муҳофаза + журнали. 4 – сон, 2011 (78). 4-бет.

⁸ Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ: Учебное пособие. - Киев: МАУП, 2003. – С. 242.

Тизим маълум муносабатлар воситасида атроф-муҳит билан ўзаро алоқада бўлишдан далолат беради. Бу муносабатлар ўзида:

- ташқаридан келадиган (стимул) турткиларни – (inputs) **киришларни** ва атроф-муҳитга чиқадиган барча таъсирларни – (outputs) **чиқишларни** жамлайди.

Тизимга нисбатан турткилар, яъни стимуллар икки хил шаклда бўлиши мумкин. Уларга талаб ва қўллаб-қувватлашни келтириш жоиздир.

Талаб-турткилар (стимуллар) қуйидаги шаклда амал қилади:

- кадриятлар ва хизматчиларнинг иш ҳақи, меҳнат шароитлари, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқаларни тақсимлашга оид (стимул) турткилар;

- феъл-атворни тартибга солишга оид (стимул) турткилар (барқарорликни таъминлаш);

- коммуникация ва ахборотга оид турткилар. Буларга, ахборотдан эркин ва тенг фойдаланиш ҳуқуқи ва бошқалар киради.

Қўллаб-қувватлаш турткилар (стимуллар)га қуйидагиларда ифодаланади:

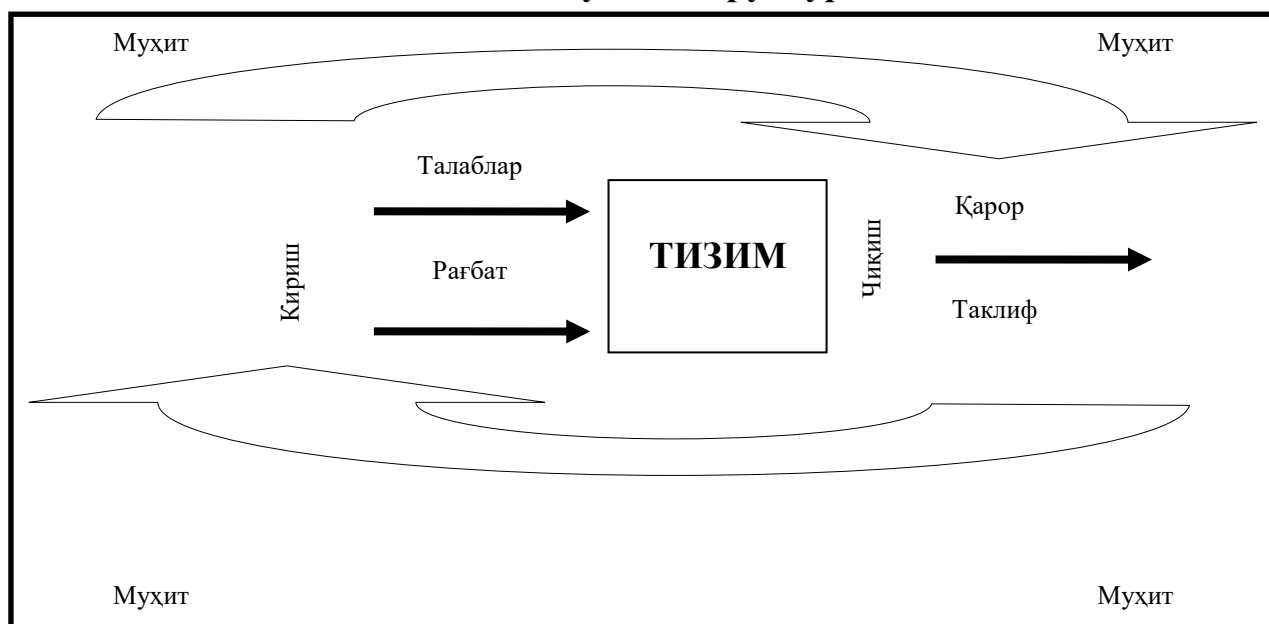
- фуқароларнинг қонунларга риоя қилиши;
- ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этиши;
- раҳбариятга муносабати ва расмий\қонуний ахборотга эътибори;
- хизматлар кўрсатиши ва тизимни моддий жиҳатдан молиялаштириши.

Киришга келувчи талаб-турткилар ва қўллаб-қувватлаш турткилари тизим томонидан **чиқиш** сигналларига айлантирилади ёки қуйидаги кўринишга эга бўлади:

- қонун меъёрларни яратиш;
- кадриятлар ва вазифаларни тақсимлаш;
- жамиятда хулқ ва ўзаро алоқаларни тартибга солиш.

Чиқиш сигналлари атроф-муҳит – шу идора ходимлари жараёнга маълум таъсир кўрсатади, жавоб қайтаради.

Тизим ва унинг структураси

Тизимнинг модификациялаштирилган модели (Д. Истон бўйича).

“Тизим” тушунчаси ўз моҳиятига кўра, иерархик жараён, чунки у тизим ҳақида тушунчаларнинг худди тизимнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳамкорлигини ифодалайдиган, йирикроқ тизимнинг айрим қисми, ўзининг баъзи яхлитлиги ва шахсий бўлакчалари йиғиндисини кўзлайди.⁹ Тизимнинг муҳим жиҳати воқеликнинг ички таркибий қисмларига эгаллиги, ушбу қисмлар орасида поғанали буйсунишнинг юзага келиши ҳамда бу қисмларнинг нисбий мустақиллигида акс этишидир¹⁰.

Шунингдек илмий адабиётларда “tizim” ва “система” иборалари синоним, айнан бир хил маъноли сўзлар тарзида қўлланади. Фалсафий қомусий луғатда: “tizim”, система (қисмлардан иборат бутун) – ўзаро муносабат ва алоқада бўлган, муайян яхлитликни ҳосил қилувчи кўп қисмлар (элементлар) мажмуи”, - деб таъриф берилган¹¹. Яна шу манбада қуйидаги изоҳларни учратиш мумкин. “Система” – яхлит бир бутунлик сифатида ташкил топган объектни ифодаловчи ижтимоий-фалсафий категория. Одатда, системани энг муҳим умумий тарзида элементлар ўртасидаги ўзаро алоқалар бирлиги сифатида таърифлайдилар. “Система” тушунчаси ўз маъносига кўра “алоқа”, “элемент”, “бутун”, “бирлик”, “структура”, (элементлар ўртасидаги алоқалар схемаси) тушунчалари билан боғлиқ. Ушбу ўринда системали тадқиқ этишнинг асосий вазифалари: система элементлари, алоқалари ва структурасини, элементлар ўртасидаги боғлиқликни ажратишдир. Системанинг моҳиятини методологик тушунишга кўра системалилик объект ва ҳодисанинг ўз хоссаси деб эмас, балки фаолиятнинг аниқ бир мақсадга

⁹ Самаров Р. Хавфсизликнинг методологик асослари. – Тошкент: Akademiya, 2010. – Б. – 84–85.

¹⁰ Қаранг:Блауберг И.В., Юдин Б.Г. Понятие целостности и его роль в научном познании. – М., 1972. – С.16; Афанасьев В.Г. Системность и общество. – М., 1980. – С.21-31.

¹¹ Фалсафа: Қомусий луғат/Тузувчи ва маъсул муҳаррир Қ.Назаров. – Т.:Шарк, 2004.- Б.399;

йўналтирилиши, тафаккурни ташкил этиш сифатида таърифланади¹².

Таҳлилга (жумладан тизимли таҳлилга) бугунги кунда фаолиятнинг алоҳида тури сифатида қараб келинмоқда. Негаки, турли даражалардаги (тезкор, стратегик ва б.) бошқарувда таҳлилий фаолиятнинг маҳсули бўлмиш шарҳ, маълумотнома, изох, ҳисобот, хабарнома, йўриқнома, мурожаатнома кабиларга ҳаётимизнинг турли соҳаларининг равнақини таъминлаш мақсадида мурожаат этиб келинмоқда. Таҳлилий фаолият маҳсули ижтимоий тараққиётнинг ривожланиш жараёнини босқичларга ажратиб, ижобий ва салбий жиҳатларини белгилаб, бажариладиган галдаги вазифаларни аниқлаб олиш учун амалий хизмат қилади. Бунда таҳлилнинг нисбатан мукамал тури сифатида тизимли таҳлил алоҳида ўрин тутади.

Тизимли таҳлил деб, мураккаб ҳисобланган ижтимоий, сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, илмий характерга эга бўлган масалаларни ўрганиш учун қўлланиладиган таҳлилий воситалар (усуллар) ёрдамида амалга ошириладиган таҳлил турига айтилади.

Ижтимоий тараққиётни таъминлашда таҳлилий фаолиятнинг тутган ўрнини инобатга олсак, уни ижтимоий аҳамиятлилиқ даражаси қай даражада юқори эканлигини тушуниш қийин эмас. Негаки, айнан таҳлилий манба (диссертация, монография, илмий мақола, шарҳ, ҳисобот, маълумотнома, тақриз ва бошқа шу шаклдаги манба бўлиши мумкин) воситасида соҳа вакиллари стратегик мазмунга эга бўлган масалаларни мазмун-моҳиятини изохлаб, ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий соҳалар тараққиётини таъминлашнинг асосий вазифаларини белгилаб беради.

Таҳлилнинг ривожланиш тарихи ҳар бир минтақада ўзига хос тарзда ривожланган бўлиб, Ғарб мамлакатларида бу хусусда бир қатор ютуқлар қўлга киритилган. Э. Жонсоннинг ёзишича, “XX асрнинг 90-йилларида биргина Вашингтонда юзга яқин таҳлилий марказлар мавжуд бўлган”.¹³ 2000 йилдан сўнг, умуман, дунёда таҳлилий фаолиятга эҳтиёжнинг ўсиши кузатилди. Бунга мисол тариқасида таҳлил марказларининг умумий сони 4,5 мингга етганлигини¹⁴ кўрсатиб ўтиш мумкин. 2009 йилнинг охирларига келиб эса уларнинг сони 5,5 минг тани ташкил этади.¹⁵ Бу кўрсаткич таҳлилнинг соҳавий ривожланиши стратегик бошқарув нуқтаи назари билан қараганда зарурият эканлигини кўрсатади.

Таҳлил фаолият сифатида бунёдкор, мушоҳадали ва ижодкор инсон томонидан амалга оширилиши натижасида шахс, жамият ва давлат ҳаёти билан боғлиқ бўлган манфаатлар таъминланади.

1.2. Тизимли таҳлил этиш учун ҳар қандай объект танланиши мумкин. Аммо, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий институтлар¹⁶

¹² Ўша жойда. – Б.370.

¹³ Erik C. Johnson How Think Tanks Improve Public Policy. <http://www.cipe.org/e21/priE21.html>

¹⁴ Қаранг: J. McGann. Think Tanks and Transnationalization of Foreign Policy // US Foreign Policy Agenda. 2002. Vol. 7. No 3., The Leading Public Policy Research Organizations in the World. Philadelphia. 28.07.2010.. - P. 15.

¹⁵ <http://gtmarket.ru/news/state/2009/01/12/1888>

¹⁶ Институт лотинча “institutum” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “ўрнатиш” ёки “ташкilot” деган маънони англатади.

танланса, бунда улар яхлит тарзда танланиб, метрик усуллар асосида ўрганилиши мақсадга мувофиқдир. Таҳлил этиш жараёнида уларни мақсади, амал қилиш қонуниятларини инобатга олиш талаб этилади.

Тизимли таҳлил асосида қарор қабул қилиш учун турли кўринишга эга бўлган манба тайёрланади. Педагогик фаолият доирасида бу маъруза, тезис, ҳисобот, тавсиянома тарзида ҳам бўлиши мумкин. Чунки тизимли таҳлилнинг бир қатор вазифалари мавжуд бўлиб, улар ҳақида аниқ тушунчага эга бўлиш, таҳлилий фаолиятни мазмундорлигини таъминлаш учун хизмат қилади. Уларнинг муҳимларини келтириб ўтамиз:

Тизимли таҳлилнинг бошқарувчанлик функцияси бошқарув жараёнини турли босқичларида қарор қабул қилишга тайёргарлик кўриш, қарор қабул қилиш, қарорни жорий этиш ва қарор ижросини назоратини амалга ошириш учун ахборот билан таъминлайди.

Тизимли таҳлилнинг диагностик функцияси жараённи кечиши ёки фаолият даовмида юзага келган ҳолат (вазият), яъни жорий ҳолат ҳақида объектив тасаввур(манзара)ни шакллантиради (тасвирлайди).

Тизимли таҳлилнинг огоҳлантирувчи функцияси жараённи кечиши давомида вужудга келиши мумкин бўлган эҳтимолий муаммо, турли шакл ва кўринишдаги хавф (X визитлар) ва низолар ҳақида огоҳлик бериб, уларни баратараф этиш учун (уларга конструктив тус бериш учун) хизмат қилади.

Тизимли таҳлилнинг билиш – ментал функцияси, фаолият давомида юзага келган ҳолатнинг моҳиятини англаш учун, бошқарувни амалга оширишда қўлланилаётган усулларни, ёндашувларни, кадриятларни, бир сўз билан айтганда бошқарув менталлигини ўзгартириш учун хизмат қилади.

Таҳлил, нафақат педагогик жараённи режалаштириш ва бошқаришни амалга оширишда, балки маиший ҳаётни турли даврида ҳар бир инсон томонидан турли манфаатдорлик эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Аммо, педагогик фаолиятда таҳлил илмий, илмий-педагогик, илмий-касбий мазмун касб этиб, педагогик жараённи самарадорлигини ошириш учун хизмат қилади. Бу ўз навбатида таълим-тарбия соҳасида баркамол шахс тарбиясини амалга ошириш учун зарурий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, фан-техника ютуқларини таълим-тарбия жараёнига жорий этиб, жаҳон талабларига жавоб берадиган мутахассислар тайёрлаш, таълим-тарбия тизимини миллий эҳтиёж ва манфаатлардан келиб чиққан ҳолда фаолиятни такомиллашувини тақозо этади.

1.3. Педагогик тизим доирасида таҳлилни амалга ошириш учун, тизимли таҳлилнинг хусусий жиҳатлари амалий мазмун касб этади, бу хусусда фикр юритишдан олдин, педагогик тизим ҳақида муносабат билдирамиз. Педагогик тизим, бу ягона мақсад сари, аниқроғи шахснинг камолотини таъминлаш учун ўзаро алоқадор бўлган, бир бирини тўлдирувчи, такомиллаштирувчи, сон ёки сифат кўрсаткичи бўйича бир хосса ўзгарса албатта иккинчи хосса ҳам ўзгарадиган, турли тузилмавий таркиблардан (яъни: педагогик фаолият, педагогик жараён, педагогик ҳамкорлик,

педагогик мавжудлик (амалиёт)) иборат бўлган мажмуадир (яхлитликдир).

Фанда таҳлилнинг бир қатор турлари мавжуд бўлиб, фан соҳалари доирасида улар турли хоссалари бўйича тавсифланишини алоҳида кўрсатиб ўтиб, муҳимларини келтирамиз: - функционал таҳлил, институционал таҳлил, трендлар таҳлили; фрагментар таҳлил; ивент таҳлил; мифологик таҳлил, графикали таҳлил, прогнозларнинг таҳлили, аксиологик таҳлил, прагматик таҳлил, праксеологик таҳлил, дастурлар таҳлили, муаммоли таҳлили, концептуал таҳлил, вазиятли таҳлил, сюжетли таҳлил, жузъий ўзгаришлар кўрсаткичининг таҳлили, сабаб-оқибат боғлиқлиги таҳлили, корреляцион таҳлил, кластерли таҳлил, семантик таҳлил, дискурс таҳлил, даражали таҳлил, қиёсий (жумладан жуфтли) таҳлил, ресурсларнинг таҳлили, мантиқий-лингвистик таҳлил ва б.

Демак, таҳлил, шу жумладан тизимли таҳлил ўз соҳасининг билимдони, янгиликларга интилувчи-бунёдкор, чуқур мушоҳада юрита оладиган-ижодкор инсон-мутахассис томонидан амалга оширилиши натижасида педагогик меҳнат, шахс, жамият ва давлат ҳаёти билан боғлиқ бўлган манфаатларни ҳимояси таъминланади. Педагогик тизим доирасида бу масала алоҳида мазмун касб этиб, истиқболга қаратилганлиги, миллат, ватан тақдири билан бевосита боғлиқ бўлганлиги жиҳатидан стратегик масалалар сирасига таллуқли бўлиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон нашриёти – матбаа ижодий уйи, 2014. – 73 б.
2. Ўзбекистон Республикаси “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”. – Т., 1997.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
4. Афанасьев В.Г. Системность и общество. – М., 1980.
5. Вегнер-Доблер Р. Система индикаторов в исследованиях и разработках. Библиометрический анализ в научных исследованиях // Журнал Научные и технические библиотеки. – М., 2004, № 10.
6. Новосельцев В.И. Системный анализ: современные концепции. – Воронеж: Кварта, 2002.
7. Самаров Р. Ражабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). - Тошкент: Akademiya, 2010.
8. Самаров Р. Хавфсизликнинг методологик асослари // - Т.: Академия, 2010.
9. Самаров Р., Садриддинов С. Баркамоллик тизимида касбий лаёқатлилиқ // Ж. Замонавий таълим. 2013, 6-сон.
10. Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. ред. В. Н. Иванов. – Москва; Белгород: Луч – Центр социальных технологий, 1995.
11. Фалсафа: Қомусий луғат. – Т.:Шарқ, 2004.
12. Systems Thinking: Managing Chaos and Complexity, Jamshid Gharajedaghi, Butterworth Heinemann, Oxford, 1999.

2-мавзу: Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга ошириш методлари

Режа:

2.1. Тизимли таҳлилни амалга ошириш методлари.

2.2. Умумий ва хусусий методлар.

2.3. Натижаларни шарҳлаш технологияси.

Таянч сўз ва иборалар: сўров, ҳужжатларни ўрганиш, фаолият маҳсулини ўрганиш, алоҳида ҳолатларни ўрганиш, қиёслаш, суҳбат, интервью, кузатиш, социометрия, тест, эксперимент, моделлаштириш, прогнозлаш, экстраполяция, тизимли – структуравий, тизимли - функционал, тизимли - коммуникатив, тизимли - интегратив, тизимли – тарихий, натижа, шарҳлаш модели.

2.1. Тизимли таҳлилни умумий ва хусусий жиҳатларини инобатга олиб, педагогик фаолият доирасида уни амалга ошириш учун тўрттадан ортиқ тадқиқий усуллардан восита сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Гарчи, педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлил усулидан фойдаланишга оид алоҳида ёндашув бўлмасда, аммо педагогик реалликни амалий жиҳатларидан келиб чиққан ҳолда мазкур масалага функционал тарзда ёндашиш мақсадга мувофиқдир.¹⁷

Усул, бирон бир натижага эришиш воситаси ҳисобланиб, реалликни амалий ёки назарий жиҳатдан ўрганиш тарзи. Муаммони алоҳида тартиб асосида ўрганиш учун қўлланиладиган ҳаракатлар кетмакетлигини таъминлаш учун, аниқ ўлчов бирлигига (сон, фоиз, балл, грамм, килограмм, шакл, ранг, коэффицент, ўрин ва б.) эга бўлган мажмуадир. Тизимли таҳлилни амалга ошириш учун турли усуллар танланиши мумкин. Нисбатан кўпроқ қўлланиладиганлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- сўров (анкета тарзида ёзма, оғзаки савол-жавоб (масофали)) усули;
- ҳужжатларни ўрганиш (ДТС, ҳисобот, хулосалар ва б.) усули;
- фаолият маҳсулини ўрганиш (иншо, мақола, талабаларнинг билими ва б.) усули;
- алоҳида ҳолатларни ўрганиш (алоҳида педагогик вазиятни. Масалан, аълочилар гуруҳини, фаолларни ва б.) усули;
- қиёслаш (рақамлар, далиллар, билдирилган фикр ва муносабатларни қиёслаш) усули;
- суҳбат (нутқ мулоқоти ёрдамида бевосита ёки билвосита маълумот олиш) усули.
- биографик (кишини унинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ бўлган ҳужжатлар орқали ўрганиш) усули;

¹⁷ Қаранг: Колесникова И.А. Педагогическая реальность: опыт межпарадигмальной рефлексии / Курс лекций по философии и педагогике. - СПб., 2001.

- интервью (муаммога оид бўлган саволларга берилган жавоб тариқасида ахборот тўплаш) усули;

- кузатиш (кишининг ҳаракатларида намоён бўладиган турли ҳолатларни ҳисобга олиш, бирон бир жараёни кечишига оид ахборот олиш) усули;

- социометрия (Ж. Морено томонидан тавсия этилган бўлиб, ўзаро муносабатлар тузилиши билан психологик қовушувчанликни аниқлаш мақсадида гуруҳ ва жамоалардаги шахслараро муносабатларни ўрганиш. Бугунги кунда социометрияни турли вариантлари ишлаб чиқилган) усули;

- тест (стандартлаштирилган синов бўлиб, унинг ёрдамида у ёки бу ҳилдаги психик жараён баҳоланиб, шахсни бир бутунлигича ўрганиш мумкин) усули;

- эксперимент (муаммоли вазиятни ҳал қилиш жараёни, ҳаттоки шахснинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, ақл-заковатини ўрганиш мумкин. Бунда, объектга таъсир этадиган барча омиллар катъий назорат қилган ҳолда кузатилади) усули;

- моделлаштириш (жараёни билвосита ўрганишга асосланган бўлиб, бунда бирон объектнинг хусусиятларини ўрганиш учун махсус равишда тўзилган бошқа объектда қайта ҳосил қилиш тушунилади) усули;

- прогнозлаш (бирор-бир ҳодисанинг келажакдаги ҳолати ҳақидаги мулоҳаза) усули;

- экстраполяция (лот. ekstra-тез, polio-силлиқлайман, тўғрилайман) бирор ҳодисанинг алоҳида қисмини кузатиш натижасида олинган хулосани шунга ўхшаш ҳодисанинг бошқа бир қисмига, бошқа ҳудудига (манзилга, жойга) тадбиқ этиш) усули.

Шу билан бирга **биографик ва тарихий-қиёсий усулларни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин.**

Биографик метод (юнон тилида bios – ҳаёт, графо – ёзаяпман) – шахс ҳаёт йўлини тадқиқ этиш, ташхислаш, коррекциялаш, режалаштириш услуби. Биографик усул XX асрнинг биринчи чорагида татбиқ этила бошланди. Бирламчи биографик усуллардан ёрдамида сиёсатчилар, тарихий шахслар ўтмишдаги сиёсий ҳаётни ретроспектив таҳлил этиш мақсадида фойдаланилган. Кейинчалик бунга муҳим ва келажакда бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларни (бўлажак автобиография, бошқариладиган фантазия, ҳаётни режалаштириш, каузометрия)ни, шунингдек, шахснинг мулоқот доирасини (қўшимча биография, субъектнинг муносабатлар доирасини) кўшишди. Замонавий биографик методлар сиёсатчи шахсини тарихий, ижтимоий ва индивидуал борлиқ доирасида ўрганишга асосланган бўлиб, шахс ривожининг сценарийси ва ҳаётининг дастурлари, унинг касбий, оилавий, маънавий, табиий ва ижтимоий маконда «макон-вақт» доирасида таҳлил этади. Биографик методларни қўллашда сўровнома, интервью, тест, яқинларининг кўрсатмалари, замондошларининг хотиралари, фаолият маҳсулини ўрганиш(хатлари ва кундаликларини, маърузалари нутқларининг контент-таҳлили ва б.)дан манба ва восита сифатида фойдаланилади.

Тарихий-қиёсий усулларга тарихий тавсиф, аниқ таҳлил, қиёслаш,

даврийлаштириш, хронологик, муаммоли-хронологик, ретроспектив, истиқболни белгилаш, тарихий аналогик ва бошқа услублар киради. Қиёсий-тарихий услублар сиёсий-психологик далиллар ва ҳодисалар юзага келганда ҳамда амалга ошганда, ривожланишнинг турли босқичларида сифат кўрсаткичи жиҳатидан ўзгариб боришини тарихий муҳит билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганиш имконини беради.

Шу аснода тизим деганда, нафақат тизимнинг (бошқариш объектининг) ўзаро боғланган таркибий қисмларини йиғиндиси ва унинг ўзаро ички боғлиқлик даражалари тушунилиши лозим. Балки ташқи алоқадорликларни даражалари ҳам унинг таркибига киришини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир. Бу ўз навбатида тизимли таҳлилни амалга ошириш йўлини, яъни ёндашувни белгилаб олишни тақозо этади.

Таҳлил, бу турли ҳажм ва мазмундаги ахборотни жамлаб, манба шаклига келтириш бўлиб, бунга тизимли ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Тизимли ёндашиш, бу объектни яхлит мажмуа сифатида ўрганишга асосланган методология, илмий англашни таъминловчи “йўл”дир. Фанда, тизимли ёндашув турли фан соҳаларининг вакиллари томонидан шакллантирилган. Тизимли ёндашув, бу ўзаро алоқадор бўлган жиҳатларни қамраб олган мажмуа бўлиб, таҳлилни амалга оширишда методология вазифасини бажара олади. Булар:

– тизимли – хоссавий (элементли), тизим нималардан таркиб топган? деган саволга жавоб топиш учун хизмат қилади;

– тизимли - структуравий, тизимни ички тузулишини, унинг таркибларини таъминлашувини белгилаш учун хизмат қилади;

– тизимли - функционал, тизим ва уни вужудга келтирувчи қандай вазифаларни бажаришини ажратиб бериш учун хизмат қилади;

– тизимли - коммуникатив, тизимнинг бошқа тизимлар билан горизонтал ва вертикал алоқадорликларни моҳиятини белгилаш учун хизмат қилади;

– тизимли - интегратив, тизимни сақланиш механизми, сақланиш омиллари ва такомиллашуви белгилаш учун хизмат қилади;

– тизимли - тарихий, “тизим қандай шаклланган?”, “ривожланиш давомида қандай босқичлардан ўтган?”, “тизимни истиқболи қандай?” деган саволларга жавоб бериш учун хизмат қилади.

Кўриниб турибдики, тизимли ёндашув, бу тизимли таҳлилни амалга ошириш йўлини белгилаб бериш учун хизмат қиладиган мажмуа ҳисобланади.

Тизимни (объектни) бошқаруви билан боғлиқ бўлган масалани хавфсизликни таъминлаш назари асосида тизимли таҳлил қилишни тадқиқотчи қуйидаги кетма-кетликда амалга ошириши мақсадга мувофиқ:

- ўзининг илмий салоҳиятини инобатга олиб, тадқиқотнинг вазифа ва мақсадини (яъни, истиқболдаги истакли ҳолатини) белгилаб олиши;

- таҳлил учун танланган тизимни (бунда фаолият соҳалари назарга олинган) ҳамда ташқи муҳитнинг ривожланиш тарзи ва прогнозини тадқиқотда белгиланиши;

- ташки муҳит омилларини (истеъмолчилар бозори, мол етказиб берувчи ҳамда рақобатчилар ва бошқалар) тадқиқ қилиб, унинг истиқболини белгилаши;

- мақсад ва вазифаларнинг тизим тузилиши(яратилиши)да ифодаланишини белгилаб олиши лозим.

2.2. Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёни давомида табиий тарзда вужудга келадиган ҳар қандай мазмундаги муаммоларни/ўзгаришларни тизимли ўрганиш галдаги ривожланиш босқичига, яъни миқдорий кўрсаткичдан, сифат кўрсаткичига ўтишни таъминлаш учун хизмат қилади. Бу ўз навбатида жараённи илмий ўрганишни (билишни) тақозо этадики, бунда абстракция, индукция ва дедукция каби методлардан фойдаланишни тақозо этади.

Билиш, оламнинг инсон онгида акс ээтириш жараёни ҳисобланиб, инсон ўзини қуршаб олган атроф-муҳит тўғрисида билим ва тасаввурга эга бўлмай туриб, фаолиятнинг бирон-бир тури билан шуғуллана олмайди. Б.нинг махсули, натижаси билим бўлиб, билимлар маиший, илмий ва махсус каби турларга ажратилади. Ҳар қандай муаммони ўрганиш учун билим керак бўлади ва таҳлилни амалга ошириш давомида эҳтиёж сифатида, касбий зарурият кўринишида намоён бўлади.

Ҳар қандай билиш мавҳумлик жараёнлари билан заруран боғлиқ. Бу жараёнларсиз нарса(жараён)нинг моҳиятини очиб бериш, унинг “ичи”га чуқур кириш мумкин эмас. Нарса(жараён)ни бўлақларга бўлиш, ундаги муҳим жиҳатларини қисмларга ажратиш, уларни “соф” ҳолида ҳар томонлама таҳлил қилиш, тафаккурнинг мавҳумлаштирувчи фаолияти натижасидир. Шу сабабли муаммони ўрганишда жараёнида абстракциянинг аҳамияти жуда катта. Абстракция нечоғлик чинакам илмий бўлишига қараб амалиёт мезони тарзида хизмат қилади.

Абстракция (лот. *abstaktio* – мавҳумлик) билиш шаклларида бири бўлиб, у нарса(жараён)ларнинг бир қанча хоссаларини ва улар ўртасидаги алоқадорликларни фикран назардан соқит қилишдан ҳамда бирон бир хосса ёки муносабатни ажратиб кўрсатишдан иборат. Назардан четлатиш жараёни абстракциялаш махсули ҳисобланиб, воқеа, ходиса, предметлар кузатилаётганда ниҳоясизлик абстракцияси, “санаб чиқилган”, “туғалланган” абстракцияларидан фойдаланиш мумкин.

Ҳар муаммони ўрганишда абстракциясиз бирор бир натижага эришиб бўлмайди. Унингсиз предмет(жараён)ни моҳиятини очиш, унинг ички табиатига кириш мумкин эмас. Нарса, ҳодиса, предметни бўлақларга бўлиш, уларни муҳим тамойилларини ўрганиш, бўлақларга ажратиш абстракция методи орқали бажарилади.

Тизимли таҳлил этиш жараёнида, фикр, мураккаблиқдан оддийликка, тасодифдан заруратга қараб, хилма-хилликдан айниятга ва бирликка қараб ҳаракат қилади. Шу сабабли, тизимли идрок алоҳида ўрин тутади. Чунки, тизили таҳлилнинг мақсади қисмларни, мураккаб бутуннинг унсурлари сифатида ўрганиб, улар ўртасидаги алоқа ва қонуниятларни алоқадорлик даражасини белгилаб олишдан иборат. Бирок, тизимли таҳлил жараённинг моҳиятини

ажратиб, мавҳум ҳолда қолаётган бирлик, хилма-хилликдаги бирликни очиш учун хизмат қилади. Бунда синтезлашув жараёни вазифадорлиги жиҳатидан муҳим ўрин тутиб, таҳлил давомида ажратилган қисмлар, хоссалар, муносабатларни ягона бир бутунликка келтириш учун хизмат қилади. Синтез бирликдан, тафовутга ва хилма-хилликка қараб йўналтирилган бўлиб, умумийлик ва хусусийликни, бирлик ва хилма-хилликни муайян органик яхлитликга бирлаштиради.

Муаммони ўрганишда индукция ва дедукциядан фойдаланишни тақозо этади. Негаки, индукция (лот. *Inductio* – йўқламоқ) бир неча якка ёки айри ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтиш ёки айри воқеа ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратиш жараёнини вужудга келишини таъминлайди. Лекин, воқеа (жараён)ларни ўрағнишда дедукция (юн. *deductio* – хулоса чиқариш) муаммони ўрганишда умумий билимлардан жузъий билимларга ўтиш жараёни сифатида амалий мазмун касб этади. Чунки дедукция воситасида таҳлилни амалга оширувчи бир даражали нарса ёки ҳодиса тўғрисидаги умумий билимлардан, ҳар бир нарса ёки ҳодиса тўғрисида алоҳида билимларни ҳосил қилади.

Бир қарашда, гўёки бу назарий таснифлар тадқиқотчининг идрок майдонини кегайтириши бўйича мураккаб вазиятга туширсада, аммо тадқиқотчининг таҳлилий фаолиятининг мазмундорлигини таъминлайди. Чунки ўрганилаётган жараёнга таъсир кўрсатадиган барча омиллар (субъекти, объектив)нинг таъсир кўрсатишини даражавийлигини (улар, кучли таъсир кўрсатади, тўлдирувчи тарзида амал қилиши мумкин) белгилаб олиш имкониятини яратади. Шу сабабли, бошқа (графикали таҳлил, аксиологик таҳлил, прагматик таҳлил ва б.) таҳлил турларидан босқичлилиги, кўп вақт талаб қилиши, метрик (балл, фоиз, сон ва бошқа кўрсаткичларга) асосларга эга бўлган услублардан фойдаланишни талаб этиши билан ажралиб туради. Бу ўз навбатида тизимли таҳлил турининг тузулишига оид тасаввурга эга бўлишни тақозо этади. Назарий мулоҳазалар ва тажрибанинг хулосавий натижаларига суяниб тизимли таҳлилнинг назарий моделини (1 – чизма) келтирамыз.

Тизимли таҳлилни амалга оширишда умумилмий ва хусусий методларни қўллашнинг назарий модели

Барча ахборотни жамлаб, бир нечта вариантлардан иборат бўлган қарор лойиҳасини ишлаб чиқиш

2.3. Тизимли таҳлилни муваффақиятли кечиши, авваламбор, таҳлининг мақсадини қанчалик тўғри қўйилганлиги, ҳал қилиниши зарур ҳисобланган масала тадқиқотчи томонидан етарли даражада тушунилганлиги ва иккинчи навбатда танланган методлар қай даражада муаммони ўрганишга боғлиқ. Шундагина, педагогик фаолиятда тизимли таҳлилнинг муҳим томонларидан ҳисобланган, муайян педагогик муаммони бартараф этишда зарурий чоратадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиши ҳамда унинг таркибий қисмларини белгилаб берувчи амалий тавсиялар манзилли бўлиши таъминланади. Бунда жамланган маълумотларни шарҳлаш алоҳида ўрин тутади.

Шарҳ, бу маълум педагогик муаммо бўйича (ҳар қандай ташувчиларда) энг муҳимларининг қисқа ва кетма-кет баёни, яъни муайян босқичлар давомида метрик услублар воситасида жамланган барча маълумотларни ёки асосий қисмини умумлаштириш ва баҳолаш натижасида ўрганиладиган манбадир. Манба турли кўринишларда бўлиши мумкин, яъни сўров ёки тест натижаси, шикоят ёки мурожаат хати, рақамлар ва шу кўринишда. Уларни бари матн шаклида келтирилган бўлиши мумкин.

Шу сабабли, матнда бирор бир савол ёки бир қатор саволларнинг йиғма тавсифномаси, синтезлаштирилган маълумот бўлиб, улар муайян бир вақт давомида тайёрланган бўлади. Бу ўз навбатида таҳлилни амалга оширувчидан куйидаги билим турларидан фойдаланишни тақозо этади.

Эмпирик билим (экспериментал) табиат қонунлари ва инсоният эволюциясини кимё, физика, археология, ботаника, зоология, палеонтология каби бошқа фанларда ўрганилиши жараёнида олинадиган билимлар.

Мантиқий билим (таҳлилий) математика, астрономия, молекуляр физика ва бошқалар. Бу, инсоннинг чуқур ўрганиши жараёни натижасида юзага келадиган кенг билимдир. Бу ерда олдиндан билиш ва ҳис этиш муҳим рол ўйнайди;

Бадий билим - адиб, мусиқачи, мусаввирларнинг фаолиятига дахлдор бўлиб, объектив борлиқни бадий услублар ёрдамида акс эттиради.

Маиший билим - анъаналар, хатти-ҳаракатнинг меъёр ва қоидалари, миллий ўзига хосликларга тааллуқли маълумотлар мажмуасидир.

Тезкор билим - инсоният ҳамжамиятининг сиёсий, ҳарбий, ижтимоий-иқтисодий муаммолар, илмий-техникавий ривожланиш масалалари, табиат фалокатлари ҳақидаги кундалик мўлжали учун зарур бўлган ахборот.

“Протобилим” - архив билимлар.

Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни амалга оширишда билимларни ушбу тарзда ажратиш шартлидир. Инсон билими бу бизни ўраб турган дунё манзарасини англашнинг ягона жараёни, унда бир турдаги ахборот бошқасига ўтади, эскирган билим ўрнини янгиси эгаллайди. Яъни, содда қилиб айтганда, биз киммиз, бу ёруғ дунёга нима учун келдик, биз унда ва у билан нима қилишга мажбур эканлигимизни билиш учун амалий хизмат қилади.

Муаммоли вазиятни олдиндан кўришнинг барча нозик томонларини билиш учун ахборот зарурдир. Улар, ёпиқ тарзда ҳамда огоҳлантирувчи ва истикболни белгиловчи руҳда бўлиб, уларни жамлаш учун восита сифатида

метрик усуллар тўғри танланиши шарт. Қолгани эса таҳлилчининг иши бўлиб, у етишмаган ахборотни ўзинининг таҳлилга бўлган интеллектуал қобилияти билан тўлдиради.

Шуни таъкидлаш муҳимки, мутахассис томонидан тайёрланган ҳужжат (ўз объективлигига кўра) истемолчи/буюртмачи томонидан қабул қилиниши ёки рад этилиши мумкин. Бу унинг нуқтаи назарига кўра (айрим сабабларга кўра таҳлилчи танишиши қийин бўлган махсус касбий ахборотнинг борлиги билан изоҳланади) мавжуд муаммога касбий манфаатлар нуқтаи назари билан қарашдир. Таҳлилчи ва истемолчи/буюртмачи ўртасидаги ушбу зиддиятлар натижасида талаб қилинаётган ҳақиқати юзага келади.

Инсон тафаккури уни қуршаб турган атроф муҳитга муносабат билдирувчи (акс эттирувчи) унинг мияси фаолиятининг маҳсулидир. Шу йўсинда у субъект(индивид)га тегишли бўлади, яъни, унинг ўраб турган дунёга нисбатан субъективдир. Тафаккур ёрдамида инсон икки бир бутун вазифани бажаради:

1. объектив дунёни, унинг ички моҳиятини англайди, англаш орқали эса уни қайта идрок этади;
2. тафаккурнинг ички механизмларини билишга интилади, яъни дунёни у ўзи қандай англайди ва буни нима мақсадда амалга оширишини тушуниб этади.

Таҳлилий интеллектнинг муҳим белгилари қуйидагилар ҳисобланади:

теранлик - далил ва ҳодисаларнинг моҳиятига етиб бора олиш қобилияти, уларнинг сабаб ва қонуниятларини, алоқадорлиги ва ривожланиш истиқболини билиш;

танқидий қараш - ҳодиса ва далилларни объектив баҳолаш, мавжуд қараш, мулоҳаза, қарорларни шубҳа остига олган ҳолда ёндашиш;

эгиловчанлик - бир ғоядан иккинчисига ўта олиш, шу жумладан ўзиникига зид бўлган ғояларга ҳам;

билимнинг кенглиги - ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликни кўра олиш қобилияти, муаммони кенг кўламда кўра олиш;

тезкорлик - топшириқлар ечимининг тезлиги;

асллик - нотақрор ечимларни топа олиш қобилияти, умумий қабул қилинган қарашлардан фарқли бўлган янги ғояларни ўртага ташлай олиш;

синчковлик - ҳодисаларнинг туб моҳиятигача етиб боришга бўлган интилиш;

интуиция - заковатнинг барча белгиларини фаол ишга солгандан сўнг воқеалар ривожини олдиндан кўра олиш қобилияти.

Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни ўтказувчи мутахассис қуйидагиларга масаларга оид аниқ тасаввурга эга бўлиши мақсадга мувофиқдир:

- педагогик тизимнинг функционалагига оид;
- таълим – тарбия психологиясига оид;
- педагогик жамоаларни бошқаришга оид;
- турли деструктив гуруҳларга оид;
- интернетнинг қидирувчи тизимларига оид;

- маҳаллий ва хорижий ОАВда таълимга доир муносабатларига оид;

- махсус тематик адабиётларга оид ва б.

Кўришиб турибдики, таҳлил аввалам бор ахборотнинг сифат ва мазмундорлигини таъминлашни тақозо этади. Шу боис, бу жараёнда илмий (янги билимни ишлаб чиқариш) ва бошқарув (қарорлар, сценарийлар вариантларини ишлаб чиқиш) функционал кесишадиган нуқта ҳисобланади.

Тизимли таҳлил тизимида функционал кесишув (ўзаро алоқадорлик) характерини қуйидагича таърифлаш мумкин: *бир томондан, илм-фан ва ахборот таҳлили бу билишни ва воқеъликни илмий таҳлилининг ахборотли усулидир.* Аммо улар орасида фарқлар ҳам бор. Шу боис, далил ва воқеалар ҳақида баҳсни амалга оширади, уларни ривожланиш истиқболини нафақат умумлаштирилган типик параметрлар, балки бир қатор қўшимча омиллар билан белгилашни тақозо этади. Аслида, маълумотларни семантик қайта ишлаш жараёнини мустақил босқичларга нисбатан кетма-кетлик шаклида кўрсатиш мумкин. Қўйида, тизимли таҳлил учун мақбул бўлган ҳаракатларнинг кетма кетлигини турли босқичлар асосида амалга оширишининг назарий моделини технология тарзида тақдим этамиз:

2 - чизма.

Тизимли таҳлил натижаларини шарҳлаш технологияси.

Таҳлилий хулосаларни ифода этиш

Тадқиқот натижаларини ишончли ва ойдin баён этиб, таклиф ва тавсиялар бериш

Бунда, яъни тизимли таҳлилни амалга оширишда тадқиқот усули, аниқроғи тизимли таҳлил усули таҳлилчининг фаолиятини самарадорлигини таъминлайди. Шу сабабли, услуб чуқур таҳлил ўтказишни таъминлаш баробарида, қарор қабул қилиш, қарор вариантларини шакллантириш учун ҳам хизмат қилиши лозимлигини кўрсатиб ўтамыз. Бунда, **мутахассисларни интуициясини фаоллаштириш услуби (МИФУ)** ва **тизимни формал тасаввур этиш услуби (ТФТЭУ)**дан фойдаланиладики, буни тизимли таҳлилни амалга оширишда қўлланиладиган такт сифатида ҳам кўриб чиқиш мумкин.

Агарда, педагогик фаолият статик эмаслигини, яъни динамиклигини инобатга олсак, жамият ҳаётидаги ҳар бир ўзгариш у, ёки бу кўринишда педагогик жараёнда ифодаланади. Шу сабабли, педагогик фаолият давомида ифодаланадиган шахсий, касбий, услубий, жамоавий, техник, экологик ва бошқа шу каби муаммоларни олдиндан билиш ва баҳолаш талаб этилади. Бунинг учун қуйидаги назарий моделдан фойдаланиш мумкин деб ҳисоблаймиз: “Объектнинг институтционал тавсифи→Объектнинг функционал тавсифи→Объектнинг стратегик тавсифи→Объектга етказиладиган эҳтимолли зарарлар кўлами, даражаси, миқдори (маблағ ҳисобидаги кўрсаткичи, маънавий ва психологик соҳадаги балли кўрсаткичлари кабилар)нинг тавсифи→Объектнинг бошқа объектлар билан алоқадорлигини тавсифи→Объект фаолиятини таъминлаш учун мавжуд шарт-шароитларнинг тавсифи→Фаолиятни таъминлашда ҳамкорликнинг асосий йўналишларини тавсифи→Барча тавсифларнинг таҳлили = Прогноз”.

Натижа тариқасида, прогноз намоён бўлиб, педагогик фаолиятда ифодаланиши мумкин бўлган эҳтимолий муаммоларни кўрсатиб беради. Бу ўз навбатида ресурсларни баҳолаш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилаб олишни талаб этади.

Адабиётлар рўйхати:

13. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2014.
14. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
15. Антонов А.В. Системный анализ. – М.2002.
16. Бендерская Е.Н., Колесников Д.Н., Пахомова В.И. и др. Системный анализ и принятие решений // Учебное пособие. - СПб.: СПб ГТУ, 2001.
17. Кузнецов И.Н. Учебник по информационно-аналитической работе. – М.: Яуза, 2001.
18. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. – М., 1994.

19. Новосельцев В.И. Системный анализ: современные концепции. – Воронеж: «Кварта», 2002.
20. Ожиганов Э.Н. Стратегический анализ политики. – М.: Аспект Пресс, 2006.
21. Рыков А.С. Модели системного анализа: принятие решений и оптимизация (учебное пособие для вузов). – М.: МИСИС, 2005.
22. Самаров Р. Ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш механизми (услугий қўлланма). – Тошкент: Университет, 2015. – 91 б.
23. Самаров Р., Садриддинов С. Баркамоллик тизимида касбий лаёқатлилиқ // Ж. Замонавий таълим. 2013, 6-сон.
24. Самаров Р., Муротова Д. Ижтимоий тадқиқотларни ўтказишда тизимли ёндашувдан фойдаланишнинг назарий жиҳатлари // Илм сарчашмалари Урганч давлат университети илмий-услугий журнали № 7, 2013. 22-28- бетлар.
25. Шермухамедов С. Фалсафа ва ижтимоий тараққиёт. – Т.: Фан, 2005.
26. Systems Thinking: Managing Chaos and Complexity, Jamshid Gharajedaghi, Butterworth Heinemann, Oxford, 1999.

3-мавзу. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилнинг назарий ва амалий аҳамияти

Режа:

3.1. Педагогик тизим ва унинг хоссалари.

3.2. Тизимли таҳлил принциплари.

3.3. Тизимли таҳлил натижаларини манба шаклига келтириш.

Таянч сўз ва иборалар: педагогик тизим, биологик, экологик, иқтисодий ва сиёсий тизимлар, тизим хусусияти, субъективлик ва объективликнинг органик яхлитлик тамойили, тузилмавийлик, динамиклик, фанлараро алоқадорлик, шаклланганлик ва шаклланмаганликнинг органик яхлитлиги, Оптнер модели, Квейд модели, Янг модели, SR модели, Голубков модели.

3.1. Педагогик тизим ва унинг тузилиши ҳақида муносабат билдиришдан олдин, педагогик тизим ижтимоий тизимнинг тизимостиси сифатида амал қилишини кўрсатиб ўтиш лозим. Ижтимоий тизим эса, жамият, аниқроғи иқтисодий, маданий, ижтимоий ва сиёсий каби тизимости сифатида жамият тизими билан алоқадордир. Аслида, жамият гиперижтимоий тизим сифатида, бир қатор тизимостилардан (тагтизимлардан) таркиб топган. Бизнингча, ҳар бир тагтизимни институтционал ёндашув тарзида муҳокама этиш гиперижтимоий тизимнинг характерини белгилаб олиш имкониятини яратади. Жамият **демографик, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маърифий, маънавий** каби тизимостилардан таркиб топган бўлса, уларнинг ҳар бири ўзаро боғлиқликда, ўзаро ҳамкорликда амал қилиб келади, бунда давлатнинг вазифаси улар орасидаги мувозанатни ушлаб туришдан иборатдир. Бунинг учун эса, давлат мавжуд ресурслардан фойдаланади, бундан кўзланган мақсад жамият ҳаётини таъминлаб, барқарорликка эришишдан иборат. Мисол тариқасида, **демографик тагтизимни** олсак, бу масаланинг жамият учун қанчалик муҳимлигини англаш учун, муқаддас китобларда оила қуриш, фарзанд тарбиялаш, эр-хотинлик вазифаси ва мажбуриятлари, ота ва оналик вазифалари, фарзандлик бурчи каби масалаларга оид нозил бўлган ғояларда ўз ифодасини топганлигининг ўзи кифоядир¹⁸. Бу масалани илмий жиҳатдан Т. Мальтус ўзининг “Опыт о народонаселении” деб номланган асарида, аҳолининг ўсиши геометрик прогресс тарзида ўсиб, унинг таъминланиши учун зарур бўлган озиқ-овқат эса (яхши ҳолда) арифметик прогресс тарзида ўсишини аниқлаб, табиий кўпайишни орқага суриш, тўхтатиш лозимлигини кўрсатиб ўтган.

Демографик тагтизим оилалар, худудий ва этник, ёш ва касбий каби бирликлар ва институтлардан таркиб топган бўлиб, аҳолининг ўсишини

¹⁸ Қаранг: Ислом энциклопедия. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.

таъминлайди. Бунда ҳарбий низолар, касалликлар, табиий ва техноген офатлар, ижтимоий-иқтисодий инқирозлар ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Кўриниб турибдики, барча омиллар ва вазиятлар тизимли таҳлилни амалга оширишда инобатга олинади. Шу сабабли, тизимли таҳлил мураккаб илмий билимлар мажмуасидан иборат бўлган, алоҳида йўналишларга ажратилган, ўзининг тамойиллари, услублари ва техникаси ((techne) – санъат, маҳорат) эга бўлган ва бугунги кунда ихтисослашиб бораётган фаолият турига айланмоқда. Ва айни пайтда нафақат педагогик амалиёт доирасида, балки турли соҳаларнинг ривожланишига амалий таъсир кўрсатиб келаётган таҳлил тури ҳисобланади.

Гарчи, кўп қамровлиги ва хусусийлиги жиҳатидан амалиётда қўлланилиши мураккаб бўлса-да¹⁹, педагогик тизим доирасида тизимли таҳлилдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Тизимли таҳлил мураккаб илмий билимлар тизимидан иборат, алоҳида йўналишларга ажратилган, ўзининг объекти, предмети, тамойиллари, услублари ва техникасига эга, ихтисослашиб бораётган таҳлил тури ҳисобланади. Гоҳида тизим (унинг тизимостилари мавжуд) ва тизимли таҳлил орасидаги тафовутни ажратиш қийин. Тизимли таҳлил, бу таҳлил турларидан бири ҳисобланиб, бир қатор қулайликларга эга. Бу қулайликларни тизимли таҳлилнинг асосий қисмлари ва амал қилиниши шарт бўлган тамойилларида ҳам кузатиш мумкин.

Тизимли таҳлил, педагогик соҳада мавжуд объектив ва субъектив характерга эга бўлган муаммоларни аниқлаш билан бирга, уларни келиб чиқиш сабабини белгилаб, уларни бартараф этиш (ечиш) усул ва воситаларини ажратиб олиш имкониятини беради. Шу боис, тизимли таҳлилни амалга оширишда, муаммони қуйидаги белгилари асосида гуруҳларга ажратиш тавсия этилади:

Тизимли таҳлил этилиши лозим бўлган муаммони (соҳа/объектни) ижтимоий, иқтисодий, маданий-маърифий, экологик, тиббий, ҳуқуқий, касбий кабиларга ажратиш лозим.

Назарий жиҳатдан тааллуқлилиги бўйича фан соҳасига, яъни фалсафий, тарихий, иқтисодий, психологик, педагогик, социологик, биологик, экологик, ҳуқуқий, техник, тиббий кабиларга ажратиш лозим.

Тизимли таҳлилни амалга ошириш давомида қўлланиладиган услуб(восита)ларни муаммонинг характеридан (таҳлил предметидан) келиб чиққан ҳолда танлаб, улар бир бирини тўлдириши, аниқ принциплар асосида қўлланилиши лозим.

Педагогик тизим доирасида тизимли таҳлилни амалга ошириш учун фақатгина таҳлил турлари ва усуллари ҳақида маълумотга эга бўлиш, уларни қўллай билишнинг ўзи кифоя эмас. Агарда ижтимоий соҳада турли таҳдид ва хавфларни намоён бўлаётганлигини инобатга олсак, жамият доирасида бугунги кунда тизимли таълим-тарбия маърифат ва маънавият соҳаларида миллий манфаатларимизни ҳимоялаш учун қулай ҳисобланиб, уни жорий этиш технологиясига эга бўлишни тақозо этади. Тизимли таълим-тарбия

¹⁹ Новосельцев В.И. Системный анализ: современные концепции. – Воронеж: «Кварта», 2002.

деганда, доимий тарзда такомиллашиб борадиган, таълим олувчи шахсининг жисмоний, маънавий ва психологик ривожланиши учун яратилган механизмни ишчанлигини, яъни замон талабига жавоб бераолишини назарда тутиш лозим.

Шу сабабли, педагогик тизим доирасида тизимли таҳлилни амалга ошириш учун муаммо тўғри танлангандан сўнг, педагогик жараённинг **муҳим элементлари** (таълимнинг мақсади, таълимий ахборотнинг мазмуни, таълим бериш усуллари, таълим берувчи, таълим олувчи) орасидаги алоқадорлик структуравий жиҳатдан эмас, балки функционаллик даражаси бўйича алоҳида инobatга олинishi лозим. Шундагина, таҳлил натижаси бўйича хулоса ва тавсиялар мажмуавий тарзда ишлаб чиқилиши таъминланиб, кейинчалик тайёрланадиган қарорлар вариантдан мақбулини танлаш ва жорий этиш мазмунли кечиши таъминланади.

Бу назарий таснифлар педагогик амалиёт учун биринчидан, таълим муассасасининг фаолиятни такомиллаштириш учун хизмат қилади, иккинчидан, педагогик фаолиятни режалаштириш, бошқариш ва такомиллаштиришини таъминлайди, учинчидан, педагогик жамоа ва талабалар жамоасини ягона мақсад атрофида жамлаш ва йўналтириш жараёнини оптималлаштириш учун хизмат қилади. Шу сабабли, педагогик тизим тушунчасига қуйидагича муаллифлик тарифини келтирамиз: *Педагогик тизим, бу ягона маърифий мақсад сари, аниқроғи шахсинг камолотини таъминлаш учун ўзаро алоқадор бўлган, бир бирини тўлдирувчи, такомиллаштирувчи, сон ёки сифат кўрсаткичи бўйича бир хосса ўзгарса, албатта, иккинчи хосса ҳам ўзгарадиган, турли тузилмавий таркиблардан (яъни: педагогик фаолият, педагогик жараён, педагогик ҳамкорлик, педагогик мавжудлик (реал амалиёт), таълимий манбалар ва б.) иборат бўлган мажмуадир (яхлитликдир).* Ўз навбатида, ҳар бир тизимости тизимли таҳлилни амалга оширишни тақозо этса, тизим сифатида, яъни муҳитдан – тизимий алоқадорликдан айри ҳолда ўрганилиши мумкин. Масалан, педагогик жараён тизим сифатида ўрганилиши мумкин. Унинг тизимостилари сифатида профессор–ўқитувчи шахси, таълим мақсади, таълим олувчилар шахси, таълимий манбалар (ахборот) ва таълимий воситалар танланиши мумкин. Мазкур масалани тизимли таҳлилни амалга оширишда функционал ёки структуравий тарзда ёндашиш мумкин. Аммо, таълим тизимини такомиллашувини таъминлаш мақсадида унга функционал ёндашилган маъқулдир. Бунда, ҳар бир тизимостини вазибалари белгилаб олинishi лозим бўлади, уларни бажарилишини баҳолаш мезони танланиши лозим бўлади. Натижада, жорий ва истакли моделлар орасидаги тафовутларни белгилаш учун, тизимли таҳлил усуллари танланиши лозим бўлади.

Педагогик тизимнинг хоссалари:

■ Фаолият, бунда фалсафий нуқтаи назар асосида муносабатда бўлсак, бу инсонни ташқи муҳит бўлган фаол муносабатини ўзига хос кўринишини тушуниш лозим бўлади. Унинг мазмунини мақсадли ўзгаришлар ва маънавий бойликларни қайта шакллантириш ташкил этади.

■ Педагогик фаолият, бу турли фаолиятлар мажмуаси бўлиб, инсонни жамият ҳаётига иштирокини таъминлаш вазифасини амалга оширишда ифодаланади.

■ Педагогик мавжудлик (реал амалиёт), педагогик фаолият доирасида илмий ўрганиладиган борлиқнинг бир қисми.

■ Педагогик жараён, яъни тизим ҳолатини ўзгариши, яъни таълимий (педагогик). Фаолият сифатида таълим тизимини ўзгариши.

3.2. Принцип (лот. *principium* — ибтидо, асос, илк сабаб) тушунчаси, икки хил маъноларни англатади. Биринчиси, бу турли аҳамиятга эга бўлган фактлар ва билимлар мажмуининг асоси, пойдевори. Иккинчиси, ҳар қандай хатти-ҳаракат, хулқ-атвор ва фаолиятнинг бошлагич коидалари. Бас шундай экан, тизимли таҳлилнинг асосий принципларини кўриб чиқамиз.

• **тизимли таҳлилда субъективлик ва объективликнинг органик яхлитлик тамойили.** Тизимли таҳлилнинг муҳим методологик тамойилларининг бутун бир гуруҳини тизимли тадқиқотда субъективлик ва объективликнинг органик яхлитлик тамойили шакллантиради. Ушбу гуруҳга тизимли таҳлилда субъектив омиллар ролининг мавжудлиги бўйича фарқланувчи бир нечта бир-бирига яқин бўлган тизимлар ташкил этади.

Субъективлик ва объективликнинг “органик яхлитлик” тамойили таълим тарбияга оид бўлган илмий тадқиқотлар ва унинг субъектини ўзаро алоқаларига тегишли. Билиш, бошқариш субъекти ва объекти ўзаро алоқалари концепцияси тизимларни тадқиқот объекти ва билимни шакллантириш қуроли сифатида муаммони ҳал қилишга йўналтирилган бўлиб, бунда: “тизим → объект” ва “субъект → тадқиқотчи”га хос бўлган фарқ ва ўхшашликларни ҳисобга олишни тақозо этади.

Биринчи турдаги тизимни ўрганиш билан табиий ва ижтимоий фанлар шуғулланади. Иккинчи турдаги тизимлар билиш, бошқариш ҳамда инсон фаолиятининг бошқа турларидан иборат бўлганлиги сабабли фалсафа, авваламбор, гнесеология, педагогика, психология ва социология ҳамда математика ва мантиқнинг ўрганиш объекти қаторига киради.

Аслида, тизимли таҳлилга объект ва субъектнинг қатъий чегараланишини талаб қиладиган “S (субъект) – O (объект)” муносабатлари фанга анъанавий бўлган аниқ модификация характериға эгадир. Тизимли таҳлил (таҳлил тури сифатида) нафақат аниқ бир объектни ўрганиш билан чегараланади, балки у билан алоқадор бўлган муаммони ҳам ўрганади. Яъни, охирги вазифа ушбу объект билан самарали алоқадорликни таъминлашдан иборатдир. Шу маънода, тизимли таҳлил ўзининг мақсадига кўра, бир вақтнинг ўзида анъанавий илмий тадқиқотдан ҳам тор ва кенг туюлади. Кенглиги шу маънодаки, энди ким ушбу объект билан ўзаро алоқа қилади ва қандай ўзаро алоқадорлик мавжудлигига таяниш лозим бўлади. Торлиги эса, режалаштирилаётган ўзаро алоқадорликни муҳим бўлган объект ҳаракатларини кетма-кетлигини ўрганиш билан чегараланади.

Тизимли таҳлил яхлитлиги инсоннинг мақсадга йўналтирилган фаолияти билан боғлиқ тарзда таъминладиган катта тизимлар билан

шуғулланади. Ушбу категорияга ҳам турли даражадаги техник, ижтимоий-иқтисодий ҳамда ташкилий тизимлар ҳам киради. Уларнинг ҳар бирида объектли томон билан бирга конструкторларнинг мақсадли установакаларини, мотивлар манфаатларини, диди ва билимини предметлаштириш ҳолатлари кузатилади. Мазкур тизимлар характерини таҳлил қилишда ушбу турли таркибий қисмларни ажрата билмоқ талаб этилади. Биринчи таркибий қисм тизим билан ҳамкорлик қилиш ва уни бошқаришнинг реал чегарасини белгилайди, иккинчиси эса олдингиси ўзининг аҳамиятини йўқотса ёки янги билим ва технологияларга асосланган бошқариш стратегияси пайдо бўлган тақдирда ўзгариши мумкин. Тизимли тадқиқотда объективлик ва субъективликнинг органик яхлитлиги ҳақида сўз юритганда, субъективлик фақат ушбу таҳлил чегарасида айни бир тизимнинг турлича намоён бўлишини ифодаловчи алоҳида объектлар доирасини назарда тутиш мақсадга мувофиқ. Объект билан ўзаро ҳамкорлик ва юзага келган муаммо мутлақо объектив бўлгани каби, тизим характерини олдиндан белгилаб берувчи инсонлар хулқ-атвори ҳақида муносабат билдириш ҳам жоиз. Ҳар бир аниқ вақт учун баъзи тизим тузилишида мужассамлашган мақсад ва билимлар тўла объектив ҳисобланади.

Тизимнинг тузилмавийлик тамойили. Тизимли таҳлилнинг иккинчи муҳим методологик тамойиллар гуруҳи “тузулмавийлик” тушунчаси билан боғлиқ. Структуразациялаш муаммоси таълим-тарбияни тизимли тадқиқ этишда муҳим хусусиятга эга эканлиги билан ажралиб туради. Тузилма тизимга зарурий яхлитликни таъминлайди ва бошқа турдаги объектлардан фарқловчи мустаҳкам характеристикасини белгилаб беради.

Тизимлар турлича бўлиши билан бирга, уларнинг тузилишлари ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Тизимли таҳлилда иерархик турдаги тузилма билан боғлиқ ҳолда иш юритиш лозим. Ушбу ҳолат, бир томондан, иерархик тузулма бугунги кунда объект хулқини операционал билимга айлантиришни энг мақбул ҳисобланган усули ҳисобланса, иккинчи томондан, тузилмалар оддийнинг ривожланиш шаклини қамраб олган ҳолда эволюцион тарзда мураккабга айланиш даврида табиий ҳолда пайдо бўлади. “Тизим” тушунчаси ўз моҳиятига кўра, иерархикдир, чунки у тизим ҳақида тушунчаларнинг худди тизимнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳамкорлигини ифодалайдиган, йирикроқ тизимнинг айрим қисми, ўзининг баъзи яхлитлиги ва шахсий бўлакчалари йиғиндисини кўзлайди.

Тузилмавий таҳлил тизимли таҳлилнинг қуролларидан бири ҳисобланади. Хусусан, у функционал ўхшашлик тамойилига асосланган ҳолда қизиқиш уйғотаётган тизимлар хулқ-атворини тадқиқ қилишга имконият яратади. Ушбу тамойилга кўра (бошқачасига “қора қути” тамойили), қайд қилинган тузилма нуқтаи назаридан тизимостиларнинг ўзаро ҳамкорлигини таъминлайди, ҳар бирининг ташқи хулқ-атвори моҳиятли ҳисобланади. Бу борада ушбу хулқ-атворга қай йўсин билан эришиш аҳамият касб этмайди. Бир томондан, бу тизимдан тизимостига, улардан пастки поғонадаги тизимостиларга ва шу тариқа маълумотлар тизимини тушунгунга қадар зарур бўлганларга ўтишни таъминласа, бошқа тарафдан, тизимни

олдин “орт масала”ни ҳал қилган ҳолда тадқиқ қилишни, яъни реал тизимостилардан зарур ташқи жиҳатга эга бўлган шундай тизимостига мувофиқлаштириб, реал объект каби тизимнинг шундай модели билан тажриба ўтказиш имкониятини яратади.

Функционал ўхшашлик ва назарий моделлаштириш тамойиллари билан кўникадиган, мослашувчан, ўз-ўзидан ташкил топадиган ва такомиллаштирадиган каби муҳим тизимлар синфини ўрганишда ҳам кенг фойдаланилади. Ушбу тизимлар бошқаларидан шуниси билан фарқланадики, улар кўрилаётган муайян муаммоли ҳолатда ташқи муҳит билан ўзаро ҳамкорликда таркибий қисмлари вақт ўзгариши билан баъзи “таг тизимга” эга бўлиб, ўрганилаётган тизимости ўзаро ҳамкорликнинг бошланғич тузулмасини сақлаб қолишни кўзлаган ҳолда ҳаракат қилмоғи лозим.

Тизимли таҳлилнинг объектларини тасвирлашда тузилмавийлик тамойиллари объектив ва субъективликнинг органик яхлитлиги тамойиллари билан узвий алоқада бўлади. Ҳеч қачон тизим сруктурасини ўзгармайдиган ва ягона сифатида кўриш керак эмас. Тизимли таҳлил кўпинча макон бўлининининг бир хил тузулмалари билан иш кўрмай, балки шартсиз ҳолда макон локализациясига эга бўлмаган таркибларга эга ўзаро ҳамкорлик тузулмалари ёки функционал тузулмалари билан иш кўриши мумкин. Охиргилари ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, ташқи ўзаро ҳамкорлик тузулмасидан ажралмаган ҳолда пайдо бўлиб, улар томонидан йўналтирилади. Шу маънода, тизимни структуризациялаш, тизим кўрилаётган муаммоли ҳолатга боғлиқ бўлади. Ушбу ҳолат мақсадга йўналтирилган (кўникадиган, адаптив, ўз-ўзидан ташкил этиладиган ва таълим оладиган) ва мақсад қилинадиганлар ўртасида чегара қўйишга имконият яратади. Биринчи ҳолатда ташқи ўзаро ҳамкорликни структуразациялаш (кенгроқ тизимни) ташқаридан, иккинчиси эса кўрилаётган тизимнинг ичидан бошқарилади.

Тизимли таҳлилнинг динамиклик тамойили. Тизим ва унинг тузулишининг яхлитлиги вақт давомида тизимостилардан бирининг ўзгариб бошқаларига таъсир этганда яққол намоён бўлади. Вақт давомида турли тизимостиларнинг ҳолати ўзгармайди, балки уларнинг тузилмаси ҳам ўзгариш имкониятига эга бўлади. Бу ҳолат тизимда яна бир юқорирок, тизим яхлитлигининг тузулиши турғунлигини таъминлаб берувчи иерархик поғона бирлигидан дарак беради. Бу, ҳамма ўзгаришлар объектив томондан ўз-ўзидан юз бериши билан бирга, кўрилаётган тизимга субъектнинг муносабати ўзгариши ёки “тизимнинг бошқаларга нисбатан ўзгарувчанлиги” туфайли пайдо бўлиши мумкин. Динамик ёндашув тизимларнинг вақт мобайнида ўзгаришини ёки тизимлар яхлитлигини ўрганиш учун ўзгаришлар муҳимлигини шундай шарҳлаш билан чегараланиб қолмайди. Бу ёндашув хулқи аниқ ҳолда ҳақиқатдан ҳам фақатгина унинг ривожланиш жараёнини кенгроқ маънода тушунишга кўмаклашадиган тизим морфогенезига муттасил равишда эътибор қаратишни шартлаб беради.

Тизимли таҳлил тизимнинг барча хусусиятларини кенг ўрганишни талаб қилиш билан бирга, аниқ тизим хулқ-атворини кузатиш мумкин бўлган

тамойил чегараланган вақт бўлагига эътибор қаратади. Шундан келиб чиқиб, у яна бир кузатув методологик тамойилини илгари суради: тизимнинг хулқ-атворини кузатиш имкониятлари асосида келажакда таъсир кўрсатишда хулқ-атворни белгилаб олиш имкониятини берадиган ҳолатини аниқлаш мумкин бўлади.

Тизимли таҳлилда фанлараро алоқадорлик тамойили. Тизимли таҳлил кўпинча турли анъанавий фанлар доирасида ўрганиладиган тушунчаларни қўллаган ҳолда, тасвирланадиган мураккаб объектларни, масалан, таълим-тарбияни ўрганиш давомида фанлараро тамойилини татбиқ этиш мумкин. Анъанавий фанлар, одатда, тизимнинг қизиқтириладиган хулқини/ҳаракатини “лаборатория” шароитида ўрганиб, бошқа фанлар доирасида ўрганиладиган ҳодисаларга қўл урмайди. Тизимли объектларда ушбу чекланиш хос бўлмаслиги ҳам мумкин. Тизимга бирлашган актлар йиғиндиси бошланғич далилларни оддий қўйиб чиқилишидан келиб чиқмайдиган янги сифатни юзага келишига сабаб бўлади.

Тизимли таҳлилда шаклланганлик ва шаклланмаганликнинг органик яхлитлик тамойили. Шаклланганлик ва шаклланмаганликнинг органик ягоналиги тизимли таҳлилнинг муҳим методологик тамойили ҳисобланади. Одатда, тизимли таҳлилнинг фойдали тарафлари ҳақида гапирилганда биринчи навбатда, унинг юқори даражада шаклланганлиги эътиборга олинади. Тизимли таҳлилда махсус илмий билим поғонасида “субъектив” роль муҳим ҳисобланади, бу илмий тадқиқотлар жараёнини бошқариш вазафаларига киритилади, ушбу ҳолатни ҳисобга олган ҳолда илмий методлар ишлаб чиқилади.

Таъкидлаш шартки, ҳар бир тамойил ўз таркибий қисмларига эга бўлиб, бунда қуйидагиларни ҳам алоҳида инобатга олиш тавсия этилади:

- тизимга нисбатан зарарли бўлган омилларни аниқлаш ва таъсир даражасини камайтириш;
- тизим барқарорлигини инобатга олган ҳолда фаолиятни режалаштириш, бошқариш ва такомиллаштириш;
- фаолият субъектининг жисмоний, маънавий ва психологик саломатлигини таъминлаш;
- қайта боғланиш, конверсия ва алоқага кириш;
- қарор қабул қилиш ва амалга жорий этиш учун масъулиятни белгилаш;
- барча омилларни инобатга олиш ва б.

3.3. Ижтимоий муҳит доирасида ташкил қилинган кўпчилик бирламчи маълумотлар бу фақатгина ҳужжатлар оқимини ташкил этади. Ҳужжат оқимининг элементларини эса, алоҳида ҳужжатлар ташкил этади. Улар турли асослар бўйича таснифланиши мумкин. Ҳужжат, асосан, қуйидаги турларга ажратилади:

- даврийлиги бўйича;
- асосий матннинг таркиби бўйича;

маълумотнинг мақсади бўйича;
муружаат характери бўйича;
вазифаси бўйича.

Мазкур таснифланиш ҳужжат оқимидан ўз мутахассислиги-соҳасига дахлдор бўлганини ажратиб олиш учун хизмат қилади. Муҳими, мутахассисни соҳа янгиликларидан хабардор бўлишини таъминлаб, жараёни динамикаси ҳақида аниқ тасаввур шакллантиради.

Шу аснода, таҳлил доирасида жамланадиган хабарларнинг сифатини белгиловчи мезонларга таяниш лозимки, бу ўз навбатида маълумотни ижтимоий аҳамиятлилик даражасини таъминлашда муҳим рол ўйнайди.

Ижтимоий муносабатлар доирасида ахборот омили муҳим ролни эгаллаб, қатор вазифаларни бажаради. Бунда боғловчи, йўналтирувчи, маърифий, ғоявий, коммуникатив кабиларни алоҳида кўрсатиб ўтишимиз мумкин. Ахборот вазифаларини йўналтирилганлик жиҳатидан конструктив ва деструктив гуруҳларга ажратиш мумкин. Улар танланган объектга нисбатан у ёки бу вазифани бажариши мумкин. Жамиятда ахборотга бўлган эҳтиёж долзарблигича қолмоқда. Шунинг учун, Президентимиз Ислон Каримов “Бугунги кунда замонавий ахборот майдонидаги ҳаракатлар шу қадар тиғиз, шу қадар тезкорки, энди илгаригидек, ҳа, бу воқеа биздан жуда олисда юз берибди, унинг бизга алоқаси йўқ, деб бепарво қараб бўлмайди. Ана шундай кайфиятга берилган халқ ёки миллат тараққиётидан юз йиллар орқада қолиб кетиши ҳеч гап эмас”²⁰-деб, таъкидлаб ўтганлар.

Ахборот оқими ва сиғими шу қадар кенгайиб бормоқдаки, уларнинг тез суръатларда тарқалишига ахборот технологияси ютуқларининг ижтимоий ҳаётимизга тадбиқ этилаётганлиги сабаб бўлмоқда. Жамият равнақини таъминлаш нуқтаи назаридан, бундай катта ахборот омилини чеклаш, унинг кириб келишини олдини олиш ёки уларни тўлалигича таҳлилин аналга оширишни имконияти йўқ. Бунда ахборотни аниқ соҳага дахлдор бўлганлиги, шунчаки хабар етказувчилиги, аниқ доирага тааллуқлиги каби хусусиятларини мавжудлигини инобатга олиш лозимлигини кўрсатиб ўтишимиз мумкин. Агарда, жамиятда ахборот маданияти, яъни уни қабул қилиш, унга нисбатан муносабатда бўлиш, ундан фойдаланиш кабилар билан ташкилий-услубий муаммоларни мавжудлигини инобатга олсак, бу долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шу сабабли, тизимли таҳлил аналга оширишда ўлчов бирлигига эга бўлган услубларни қўллаш тавсия этилади.

Ўлчов услубларини қўллаш қатор қулайликларга эга бўлиб, муҳимлари қаторида сифат ва сон кўрсаткичлари орасидаги муносабатларни кўрсатиб ўтиш лозим бўлади. Агарда муносабатлар сон кўрсаткичлари билан

²⁰ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. - Т.: Маънавият, 2008. - Б. 112.

таснифланаётган бўлса, бунда ўзгаришлар ҳам сон кўрсаткичида ифодаланишни тақозо этади. Ўлчашнинг мақсад ва моҳияти ҳам шу тарзда ифодаланиб, ўрганилаётган объектларнинг таснифини етказа олади. Объект таснифини ўлчаш мумкин, агарда: а) ўрганилаётган муаммо, кузатилаётган жараёнда ифодаланса; б) объектдаги ўзгаришларнинг ифодаланиши турли кўринишга эга бўлса.

Ўлчашда жараёнларнинг юзага келиши ва кечиши тавсифланиб, улчашнинг турли таърифлари мавжуд бўлиб, уни моҳиятини англаш учун тадбиқий сиёсатшуносликнинг асосий тамойилларига таяниш лозим бўлади. Ўлчаш бу, объект ёки ҳодисаларга белгиланган тартиб асосида миқдорлар бериш жараёнидир. Ўлчов ўзида учта муҳим унсурни, яъни: ўлчанилаётган жиҳат (dimension), амал қилинадиган қонуниятлар ҳамда бажариладиган тартибот ва тадрижий равишда ўсиб ёки камайиб борувчи миқдорлар сирасини мужассамлаштиради. Ўлчанаётган жиҳат қайси хоссларни (таркибларни) ўлчашимиз лозимлигини кўрсатса, меъёр ва қонуниятлар эса, ўлчаш қандай амалга оширишининг шарт-шароитларини белгилаб беради. тадрижий равишда ўсиб ёки камайиб борувчи миқдорлар эса натижанинг ифодаланганлигини кўрсатади (балл, фоиз, сон каби тарзларда бўлиши мумкин). Ўлчов характери мана шу учта унсур орасидаги муносабатлар билан белгиланади.

Тизимли таҳлилнинг асосий қисмлари сифатида қуйидагилар ифодаланади:

- ахборот билан таъминлаш манбаи;
- ахборотнинг сифати;
- таҳлилий усул ва воситалар;
- таҳлилни амалга ошириш концепцияси;
- таҳлилни амалга ошириш учун услубий ва ахборий характерга эга бўлган манбалар билан таъминланганлиги;
- таҳлилни амалга ошириш мақсади;
- таҳлилий жараёнда қўлланиладиган техник воситалар ва ҳоказо.

Тизимли таҳлилни амалга ошириш жараёнида мақсаднинг синтезлашуви, ижтимоийлашуви, объективлашуви каби жараёнлар кечади. Бу, ўз навбатида қуйидаги тамойилларга амал қилишни тақозо этади. Булар:

- ҳар қандай ҳажм ва мазмундаги ахборотни мутахассис сифатида объектив баҳолаш;
- реал вазиятни (вақт, макон ва замон жиҳатидан) инобатга олиш;
- аниқ далилларга суянган ҳолда, илгари сурилган далил ва келтирилган рақамларни ишончлилигини таъминлаш;
- таҳлилнинг конструктивлиги;

- таҳлилнинг босқичлилиги;
- таҳлилнинг тушунарлилиги;
- таҳлилни амалга оширишда аниқ метрик усулардан фойдаланиш;
- жамланган ахборотни яхлит тарзда шарҳлаш;
- манзилли тавсия ва таклифларни илгари суриш;
- қарор учун турли ечим вариантларини тузиш ва б.

Тизимли таҳлил турининг назарий моделини функционал-структуравий жиҳатларини инобатга олган ҳолда, тадқиқотчи, тизимли таҳлилни амалга оширишда (ёки тизимли тадқиқотни моделлаштиришда) муҳим ҳисобланган шартларга амал қилиши талаб этилади. Булар:

- тизимнинг моҳиятини (тизимости хоссаларни алоқадорлик даражасини) англаши лозим;
- тизимни лойиҳалаш жараёнини (сабаб-оқибат боғлиқлигини) тўлиқ эгаллаши лозим;
- энтропия (тасодифий объектнинг мавҳум меъёрлари) ҳолати ҳақида тасаввурга эга бўлиши лозим;
- муҳитдан (тизимсимон, тизимости таркиблар, мажмуалар қаторидан) тизимни ажрата билиши лозим;
- тизимни бирон бир сатҳини (стратасини) танлаб, уни амалий ўрганиши лозим.

Бу шартларни амалиётда қўллагандагина, тадқиқотчи тизим фаолиятини тизимнинг тузилишидан, тизимли таҳлил турини тизимли таҳлилни амалга ошириш усулларидан, тизимли ёндашувни тизимли шарҳлашдан вазифадорлиги жиҳатидан ажратибгина қолмасдан, муаммони (объектни) тизимли идрок этиш ва уни ечимини аниқлашда тизимли тафаккур юрита олишга мушарраф бўлади.

Тизимли таҳлилни амалга оширувчи (тадқиқотчи) ва амалиётчи(буюртмачи)лар ўртасида муаммони моҳиятини тушуниш давомида зиддиятлар келиб чиқмаслиги учун олдиндан тизимнинг қайси сатҳи тадқиқ этилиши ҳамда қайси тушунчалар қўлланилиши белгилаб олиниши зарур. Мазкур тарздаги муносабат назарий ва амалиётчилар орасида муаммони тушунишни, касбий мулоқот давомида қўлланиладиган у ёки бу тушунчани бир хил маъно ва мазмунларни қамраб олишини таъминлайди. Бу ўз навбатида касбий мулоқот, аниқроғи самарали ҳамкорликка эришишни кафолатлайди.

Тизимли таҳлилни амалга оширишда қўлланиладиган услублар қаторидан оммавийлашганлари сифатида қуйидагиларни келтирамиз:

Оптнер услуги асосида, тизимли таҳлилни амалга оширишда қатъий белгиланган ўн учта тартиб асосида мақсадли ҳаракатларни амалга ошириш

талаб этилади. Булар:

1. белгиларнинг идентификацияси;
2. муаммони долзарблигини белгилаш;
3. мақсадни шакллантириш;
4. тизимни “очиб”, уни нуқсон (иллат)ларини белгилаш;
5. мавжуд имкониятларни тузилишини белгилаш;
6. муқобилликни топиш;
7. муқобилликни баҳолаш;
8. муқобил вариантлардан бири танлаш;
9. муаммонинг ечимини тузиш;
10. ечим вариантини касбдошлар ва раҳбарият томонидан эътироф этилиши;
11. муаммони ечим жараёнини таъминлаш;
12. ечимни тадбиқ этиш жараёнини бошқариш;
13. тадбиқ этилган ечимни баҳолаш.

Квейд услуги Оптнер услубининг моделига қараганда нисбатан, содда ҳисобланса-да, бу модел амалийлиги билан аҳамиятли ҳисобланади.

вазифани белгилаб олиш – муаммони белгилаш, мақсадни шакллантириш ва вазифалар чегарасини ажратиб олишдан таркиб топган;

қидирув – мақсадга эриш учун ахборот жамлаш ва муқобил воситаларни қамраб олади;

изоҳлаш – модел тузиш ва ундан фойдаланиш;

жорий этиш – афзал ҳисобланган муқобилликларни фаоллаштириш ёки мақбул ҳаракат йўналишини танлаш;

тасдиқ – қарорни тажрибада синаш.

Янг услуги мавҳумроқ кўринишга эга. Гарчи, таркибий қисмлар кўп бўлсада. Лекин, аниқ функционалиги жиҳатидан Оптнер ва Квейд услубларининг моделидан ажралиб туради.

1. ташкилотнинг мақсадини белгилаш;
2. ташкилотда мавжуд муаммоларни аниқлаш;
3. муаммони ўрганиш ва ташхис (диагноз) қўйиш;
4. муаммонинг ечимини излаш;
5. барча муқобил вариантлар ва танловларни мослигини баҳолаш;
6. ташкилот доирасида қарорни мослаштириш;
7. қарорни тасдиқлаш;
8. хулоса чиқаришга тайёргарлик кўриш;
9. қарор қабул қилиш жараёнини бошқариш;
10. қарорни самарадорлигини синаш.

Голубков услуги Янг услубининг моделидан, ихчамлиги жиҳатидан

ажралиб турса-да, ундаги унверсаллик тадқиқотчини қийин вазиятга туширади. Негаки, қайси асосга таянган ҳолда вазифаларни белгилаш очик қолган.

1. вазифаларни белгилаш;
2. тадқиқ этиш;
3. таҳлил;
4. олдиндан мулоҳаза юритиш;
5. тасдиқ;
6. сўнги маротаба муҳокама қилиш;
7. қабул қилинган қарорни тадбиқ этиш.

Черняк услуби Янг, Оптнер ва Квейд услубларининг моделидан хусусийлиги жиҳатидан ажралиб туради. Бу модел воситасида тизимли таҳлилни амалга оширувчи мутахассис юқори натижаларга эришиши мумкин, агарда метрик усуллардан фойдалана олса.

1. муаммони таҳлилни амалга ошириш;
2. тизимни белгилаб олиш;
3. тизимнинг тузилишини таҳлилни амалга ошириш;
4. умумий мақсад ва асосий меъёрни шакллантириш.
5. мақсадни қисмларга ажратиш, ресурс ва жараёнларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш;
6. ресурс ва жараённи белгилаб, мақсадни шакллантириш;
7. истиқбол шартларини прогнозини амалга ошириш ва шарҳлаш;
8. мақсад ва воситаларни баҳолаш;
9. тайёрланган вариантларни саралаш;
10. мавжуд тизимни ташхис(диагноз)ини амалга ошириш;
11. мажмуавий ривожланиш дастурини тузиш;
12. мақсадга эришиш учун ташкилот фаолиятини лойиҳалаштириш.

Гарчи Квейд, Оптнер ва Голубковларнинг моделида асосий эътибор қарорни ишлаб чиқиш ва муқобил вариантларини танлашга қаратилган бўлсада, Черняк моделида диққат, мақсадни тизимлашувига қаратилган. Аммо, Янгнинг моделида эътибор қарорни жорий этишга қаратилган.

Бизнингча, универсал модел мавжуд бўлмаса-да, жамиятда тизимли таҳлилни амалга оширишда қўлланилиши содда, аниқ метрик ўлчовлар асосида турли қарор вариантларини ишлаб чиқиш ва уни жорий этиш, муҳими тизимда кузатилган қусурларни бартараф этиш учун хизмат қиладиган моделга талаб ортиб борилаётганлиги кузатилмоқда. Масалани назарий жиҳатдан мураккаблигини, амалий аҳамиятлилик даражаси юқорилигини инобатга олиб, қуйидаги тизимли таҳлилни амалга ошириш учун мўлжалланган SR моделини вариант тариқасида келтирамиз. Тизимли таҳлил

моделли, таҳлилни амалга оширувчи(мутахассис)ни фаолиятини самарадорлигини таъминлашга қаратилган бўлиб, бунда шартли қадамлар доирасида қайси усулдан фойдаланиб, нимани бажариш кўрсатиб ўтилган. Жумладан:

1. тизимнинг турини белгилаб олиш (ҳужжатларни ўрганиш, фаолият маҳсулини ўрганиш, морфологик таҳлил каби воситалар ёрдамида);

2. тизимнинг тизимости хоссаларини алоқадорлигини вазифадорлиги жиҳатидан ажратиш (жуфтли қиёслаш, алоҳида ҳолатларни ўрганиш кабилар ёрдамида);

3. тизимнинг фаолиятини ташхисини амалга ошириш (тизимнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда диагностик тест, кузатив, визуал диагностика, аудиал диагностика ва бошқа усуллар воситасида);

4. аниқланган муаммони (предметни) вазифадорлигини инобатга олган ҳолда идеал (истакли) ҳолат билан қиёслаш (экстраполяция, алоҳида вазиятларни ўрганиш, сўров (жумладан мутахассисларни муаммога оид муносабатини ўрганиш) воситасида);

5. тизим ҳақида жамланган барча ахборотни сабаб-оқибат алоқадорлиги бўйича мажмуавий шарҳини амалга ошириш (контент таҳлил, фрагментар таҳлил, қиёслаш каби усуллар воситасида) амалга ошириш;

6. бир нечта вариантлардан иборат бўлган қарор лойиҳасини тузиш (экстраполяция, моделлаштириш, прогнозлаш усуллари воситасида) ва касбдош-мутахассисларни ҳукмига ҳавола қилиш;

7. билдирилган таклиф, тавсия ёки аниқ нуқта (жиҳат) юзасидан кўрсатилган эътирозларни инобатга олган ҳолда, қарор лойиҳаларига илова ва қўшимчаларни киритиш (қиёслаш, суҳбат, фаолият маҳсулини ўрганиш каби усуллар воситасида);

8. қарор вариантлари қаторидан тизимнинг фаолияти учун мақбул ҳисобланган муқобил вариантларни танлаб, уларни тадбиқ этиш режасини тузиш (кузатиш, режалаштириш, алоҳида ҳолатларни ўрганиш, ҳужжатларни ўрганиш каби усуллар воситасида);

9. қарор вариантларини раҳбарият (буюртмачи) билан муҳокамасини амалга ошириб (суҳбат, интервью, биографик усуллар воситасида), масъулларни ва жорий этиш босқичларини белгилаб олиш;

10. қарорни жорий этиш, натижаларни самарадорлигини инобатга олган ҳолда баҳолаш ва прогнозни амалга ошириш (моделлаштириш, экстраполяция, прогнозлаш каби усуллар воситасида);

11. тизим фаолиятини динамикасини кузатиб, такомиллаштириш мақсадида тизимнинг динамик моделини яратиш, манзилли таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш (кузатув, фаолият маҳсулини ўрганиш,

хужжатларни ўрганиш, сўров, жуфтли қиёслаш каби усуллар воситасида).

Турли муассаса ёки йўналишларда тизимли таҳлилни амалга оширишдан мақсад, ривожланишга тўсиқ бўлаётган муаммоларни аниқ белгилаб, уни бартарф этишнинг мақбул, яъни мавжуд ресурсларни инобатга олган ҳолда инсон, касбий фаолият ва жамоа, ишлаб чиқариш ёки фан соҳаси, жамият учун фойда келтирадиган ечим йўлини топиб, уни жорий этиш механизмини белгилаб олишдан иборат.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2014. – 73 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. - Т., 1997.
3. Ўзбекистон Республикаси “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”. – Т., 1997.
4. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
5. Волкова В.Н., Денисов А.А. Основы теории систем и системного анализа. - СПб.: СПб ГТУ, 2003.
6. Истон Д. Категории системного анализа политики. // Политология: Хрестоматия. / Сост.: проф. М.А.Василик, доц. М.С.Вершинин. – М.: Гайдаренки, 2000.
7. Луман Н. Теория общества / Теория общества. М., 1999.
8. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. - М.: Высшая школа, 1989.
9. Рыков А.С. Модели системного анализа: принятие решений и оптимизация: – М.: МИСИС, 2005.
10. Самаров Р. Ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари // Ж. Муҳофаза +, 4 – сон, 2011 (78).
11. Самаров Р. Ражабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). - Тошкент: Akademiya, 2010.
12. Самаров Р., Муротова Д. Ижтимоий тадқиқотларни ўтказишда тизимли ёндашувдан фойдаланишнинг назарий жиҳатлари // Илм сарчашмалари Урганч давлат университети илмий-услубий журнали № 7, 2013. 22-28-бетлар.
13. Янг Э., Куинн Л. Как написать действенный аналитический документ в сфере государственной политики: Практическое пособие для советников по государственной политике в Центральной и Восточной Европе / Пер. с англ. Ю.Д.Полянского. - Киев: К.И.С., 2003.

4 - мавзу. Тизимли таҳлил асосида жамланган ахборотни шарҳлаш принциплари

Режа:

4.1. Тизимли таҳлил методологияси.

4.2. Тизимли таҳлилда мос келмаслик ва фарқларни топиш методикаси.

4.3. Меъёрларни шакллантириш ва мажмуавий муаммоларни ўрганиш.

Таянч сўз ва иборалар: *онгли ҳаракатни амалга ошириши, педагогик тизимнинг фаолияти, методология, мақсадни шакллантириши, мақсадни илгари суриши, қарорни тайёрлаш, ресурсларни инобатга олиши, режасини ишлаб чиқиши, режани бажариши, режани амалиётга қўллаш, натижани баҳолаш, меъёр, тизимли алоқадорлик, тизимли таҳлил талаблари, тизимости чикувчи элементлар, қабул килувчи элементлар.*

4.1. Тизимли таҳлилни амалга ошириш бунёдкор, мушоҳадали ва ижодкор инсон томонидан амалга оширилиши натижасида шахс, жамият ва давлат ҳаёти билан боғлиқ бўлган масалалар ўрганилади, бундан шахс ҳам, жамият ҳам, давлат ҳам манфаатдордир. Агар уларнинг ҳар бирини алоҳида тизим сифатида ўрганмоқчи бўлса, бунда жамият катта тизим тарзида иштирок этади. Бу ўз навбатида, тизим методологиясидан хабардор бўлишни тақозо этади.

Тизимларни илмий ўрганишнинг назарий ва амалий аҳамияти, уларни функционал ва структуравийлиги жиҳатидан алоҳида хоссаларини алоқадорлигининг даражаси асосида таснифлашдан иборат. Назарий нуқтаи назар бўйича тизимларнинг хоссавий алоқадорлигини аниқ белгиларига мувофиқ таснифлаш мумкин. Мавзу бўйича таснифлашнинг турли тамойилларини танлаш мумкин, ammo ҳар қандай таснифлаш нисбийдир. Таҳлил ўтказиш мақсадида муҳитдан мураккаблик ва вазифадорлиги бўйича алоҳида яхлитлик (тизим) тарзида айри ҳолда ўрганилиши лозим. Масалан, детерминантлашган тизимда эҳтимолли таркибларни топиш мумкин ва унга қарши детерминантлашган тизимни эҳтимолли хусусий ҳодиса сифатида қабул қилиш мумкин.

Мураккаблик даражаси бўйича тизимлар **оддий, мураккаб ва гипермураккаб** кабиларга ажратилади. Мураккаблик белгисини аниқлашдан келиб чиқиб, илмий ўрганиш учун муҳим ҳисобланган хусусият, яъни айти бир тизимни турлича шарҳлаш имконияти пайдо бўлади, бу хусусида турлича назариялар ҳам яратилганки, уларни тизимларни ўрганиш методологияси деб кўрсатиш мумкин. Методология бир нечта маъноларни ангатади. Биринчи маъноси, бу бирон бир фанда, масалан социологияда татбиқ этиладиган тадқиқот усулларининг мажмуи деган маънони англатади. Иккинчи маъноси, бу илмий билим ва дунё манзарасини ўзгартиришини ўрганиш методи ҳақидаги таълимот деган маънони англатади.

Методология, билим методларининг назарий асоси ривожланиб бораётган фаннинг эҳтиёжлари тақозоси билан юзага келган бўлиб, у табиат, жамият ва инсон онгининг мураккаб ҳодисаларини тўғри объектив талқин этишга, фаннинг табиий алоқаларини очишга имкон беради.

Илмий билиш жараёнида ҳар бир фан конкрет тадқиқот объектига эга бўлиб, ўзининг махсус усулларини яратган. Бунда, ўша фаннинг манфаати, қонуниятлари, асосий категорияларини амал қилиш тартиби асос қилиб олингандир. Буни хусусий методология деб кўрсатиш мумкин. Лекин баъзи бир фанлар бир-бирига яқин бўлгани учун уларнинг тушунча ва қонуниятлари ҳам бир-бирига яқиндай кўринади. Бунда “чегара”ни белгилаш анча мураккаб кечади. Бу жараёни ижобий кечишини таъминлаш учун методологиядан фойдаланишни тақозо этади.

Назарий жиҳатдан таҳлилни амалга оширишда (билишда) хусусийлик ва умумийлик вазифаларини бажарувчи усуллар мавжуд экан. Шу тариқа, кўпчилик фанларда қўлланиладиган усулларга умумий усул дейилади. Умумий усул қўлланиши доирасига кўра умумий, лекин қўлланилаётган масалага нисбатан ўз вазифасига эга бўлади. Бунга анализ ва синтез умумлаштириш ва мавҳумлаштириш, индукция ва дедукция, қиёслаш ва моделлаштиришни кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, тизимли таҳлилни бажариш жараёнида илмий тадқиқотнинг хусусий, умумий ва фанлараро усуллари мавжуд бўлиб, ўлар узаро бир-бири билан боғлиқдир.

Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни амалга ошириш учун таъдим-тарбия, педагогик фаолият, педагогик жараён, педагогик вазифа, педагогик мақсад, педагог имиджи, таълим олувчининг фаолияти, таълим усули ва воситалари, таълимда қўлланиладиган технологиялар (шу жумладан ахборот технологиялари) каби хоссаларни функционалигини инобатга олган ҳолда таҳлилий усуллар танланиши лозим. Бунинг учун онгли ҳаракатларнинг кетма-кетлигидан (моделидан) фойдаланиш мумкин. Масалан, кафедра профессор-ўқитувчиларининг фаолиятини ўрганишни олсак. Бунда, бажарилган (бажарилиши лозим бўлган) ўқув ишлар, илмий - услубий ишлар, илмий - тадқиқот ишлари, ташкилий – услубий ишлар, маънавий – маърифий ва тарбиявий ишларни ўрганиш лозим бўлади. **Бунинг учун, “1 + мақсад шакллантирилади, 2 + вазифалар белгиланади ва уларни бажариш тартиби аниқланади, 3 + мулоҳаза ва мунозара юритилади, 4 + ишлар аниқ белгилар (кўрсатмалар) асосида умумий ва хусусийларга ажратилади, 5 + режалаштирилган ва бажарилган ишлар орасида тафовут белгилаб олинади ва ташхисамалга оширилади. Яъни, галдаги ишлар бажариладими ёки бажариш имокнияти йўқми, 6 + фаолиятнинг ҳар бир соҳаси бўйича мушоҳада юритилади, натижалар қиёсланади. Амалиётда, гоҳида фарқ кузатилади. Масалан, бажарилган илмий - тадқиқот ишларининг кўрсаткичи юқори, ташкилий – услубий ишлар паст бўлиши мумкин, 7 + жамланган, қиёсланган барча ахборот яхлит ҳолатга келтирилади, 8 + улар кўрсатилган меъёр асосида тавсиф ва шарҳланади, 9 + хулоса, таклиф ва тавсиялар тайёрланади, 10 +**

фаолиятга оид прогноз вариантлари тузилади ва бирон бир таҳлилий манба шаклига келтирилади, 11 + тайёрланган таҳлилий манба раҳбариятга (буюртмачига) узатилади.

Таҳлилий манба, интеллектуал фаолиятнинг олий маҳсули бўлиб, педагогик фаолиятнинг аниқ бир соҳасига оид муайян муаммони ўрганишга бағишланган бўлиши мумкин. У аниқланган муаммоларни бартараф этишда расмий жиҳатдан қудратли восита ҳисобланади ва ўз олдига қатор мақсадларни қўяди.

Таҳлилий манбалар илмий ишлардан қатор хусусиятлари билан фарқланади, уларни қуйидаги тартиб асосида кўрсатиб ўтиш мумкин:

- соддалиги билан;
- баён тарзининг осонлиги билан;
- илмий тушунчаларнинг камроқ қўлланганлиги билан;
- таҳлилни амалга ошириш вақтининг чегараланганлиги билан;
- манба ҳажмининг чегараланганлиги билан;
- манбани аниқ вазифани бажаришга йўналтирилганлиги билан.

Таҳлилий жараёнга ажратилган вақтнинг ўсиши билан касбий характердаги ахборотга қўйиладиган талабни амалиётга татбиқ этишга имконият яратилади. Улардан энг асосийлари қуйидагилардир:

- ўз вақтида;
- кенг қамровли;
- ишончли;
- хусусий ва б.

Булар, ўз навбатида, педагогик фаолиятдаги у ёки бу муаммони ҳал қилишда ресурслар, ҳуқуқий асос, иқтисодий ва ижтимоий оқибатларни инобатга олган ҳолда раҳбарият томонидан қарор чиқаришга ёрдам беради.

Таҳлилий манбанинг тўлиқлиги ва ишончлилиги турли метрик услублар ёрдамида олинган ахборот ҳисобидан шакллантирилган база ҳисобланади.

Таҳлилий манбани тайёрлаш жараёнини бир неча босқичга ажратиш мумкин:

- тадқиқот вазифасини буюртмачи/истеъмолчидан белгилаб олиш (вазифа олиш);
- муаммо билан танишиш (муаммонинг тарихи, сабаби, унга таъсир кўрсатган омилларни аниқлаш);
- манбани тайёрлаш учун бажариладиган вазифаларни белгилаб қўйиш;
- манбада қўлланадиган атама ва тушунчаларнинг аниқлаш (ахборотни таснифлаш ва тизимлаш);
- метрик услубларни белгилаб олиш ва уларнинг воситасида маълумотларни тўплаш (ахборот базаси);
- йиғилган ахборот таҳлили (фараз илгари суриш, сабаб-оқибат алоқадорлигини аниқлаш, тенденцияларни белгилаш, прогнозлаш);
- асосий ҳолатларни баён этиш (матн билан ишлаш);
- хулоса ва тавсияларни аниқлаб, уларни амалиётда синаш;
- якуний хулосаларни тақдим этиш (тадқиқот ишини тугатиш);

- манба бўйича соҳа мутахассислари билан маслаҳатлашиш;
- манбани расмийлаштириш ва адресатга жўнатиш (вазифани бажариш) ва б²¹.

Предметнинг моҳиятини предмет белгилайди. Шу сабабли таҳлилий манбалар намуналарининг контент таҳлилини амалга ошириш жараёнида уларнинг турли тавсифларини қиёслаб, қуйидаги шартли таркибий қисмлари мавжудлигини кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. Сарлавҳа.
2. Мундарижа.
3. Аннотация/Мухтасар.
4. Кириш.
5. Муаммони аниқлаш.
6. Прогноз вариантлари.
7. Хулоса ва тавсиялар
8. Қарор вариантлари.
9. Илова.

Таҳлил бу аввало инсоннинг билимлари асосида вужудга келадиган ижод маҳсулидур. Ҳар бир инсон таҳлилий фаолият билан маълум бир савияда шуғулланиши мумкин. Аммо, педагогик фаолият доирасида бу жараён анча мураккаб кечади. Чунки, илмий, услубий, касбий, ахборий, вазиятли, шахсий ва касбий каби омиллар таъсир кўрсатади. Шу сабабли, таҳлилий фаолият уч йўналишли вазифаларни бажаришга қаратилган бўлади деб кўрсатсак, хато қилмаган бўламиз. Булар:

- методологик вазифани;
- технологик вазифани;
- ташкилий вазифани.

Таҳлилий фаолият мураккаб қарорлар ишлаб чиқариш жараёнида танланган муаммога тизимли тарзда ёндашиб, **биринчидан**, объектнинг жорий ҳолати қандай деган саволга жавоб топади. Бунинг учун ижтимоий, педагогик, психологик диагностика ўтказилади. **Иккинчидан**, объектни идеал ҳолати қандай бўлиши лозим деган савол қўйилади, бунинг учун объектни тузулиши, вазифалари, таъсис этилишдан мақсади кабилар аниқланади. **Учинчидан**, объектнинг жорий ҳолати билан идеал ҳолати қиёсланиб, мавжуд муаммолар белгилаб олинади. **Тўртинчидан**, эмпирик услублар асосида объектни истакли ҳолати ўрганилади, бунда муаммолар таснифланиб, гуруҳларга ажратилади. **Бешинчидан**, объектни жорий, эмпирик ва идеал ҳолатлари қиёсий тарзда ўрагилиб, уни галдаги ҳолати назарий жиҳатдан моделлаштирилади. **Олтинчидан**, объектни тўлиқ фаолиятмандлигини таъминлаш учун лозим бўлган барча ресурслар инобатга оинган ҳолда, унинг навбатдаги ҳолати прогнозлаштирилади.

4.2. Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни амалга ошириш учун педагогик муаммо турини ажрата олиш лозим бўлади. Муаммо турини

²¹ Самаров Р., Раджабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). - Тошкент: Akademiya, 2010. – Б. 62-89.

аниқ идентификациялаш, тайёрланадиган таҳлилий манбанинг амалийлигини, яъни ижтимоий қийматини таъминлашга хизмат қилади (муаммони тадқиқ этиш мақсадида таҳлилчи-мутахассисдан нима талаб қилинади?). Бунинг учун, муаммони табақалаштира олиш талаб этилади (гарчи бу соф илмий методологик аҳамият касб этса-да).

Назария ва амалий тажрибадан келиб чиққан ҳолда муаммони йўналтирилганлиги бўйича амалий характердаги муаммолар ва аксинча, тўлиқ назарий характердаги муаммоларга ажратиш мумкин. Бу иккала муаммонинг турли жиҳатларини қамраб олувчи муаммолар ҳам борки, уларни қуйидагича кўрсатиб ўтсак мақсадга мувофиқдир:

1) **Муаммонинг универсаллик даражаси.** Ўзида хусусий муаммоларни мужассамлаштирган умумий даражадаги муаммолар мавжуд. Масалан, сиёсий бошқарувда қўлланиладиган усул ўзида хусусий муаммоларни қамраб олади (кадрлар, жамоа кабилар шулар жумласидандир).

2) **Муаммони ҳал этишнинг вақт жиҳатидан тезлик даражаси.** Биринчи навбатдан бажарадиган, иккинчи навбатда бажарадиган, кейинчалик бажарадиган ва б.

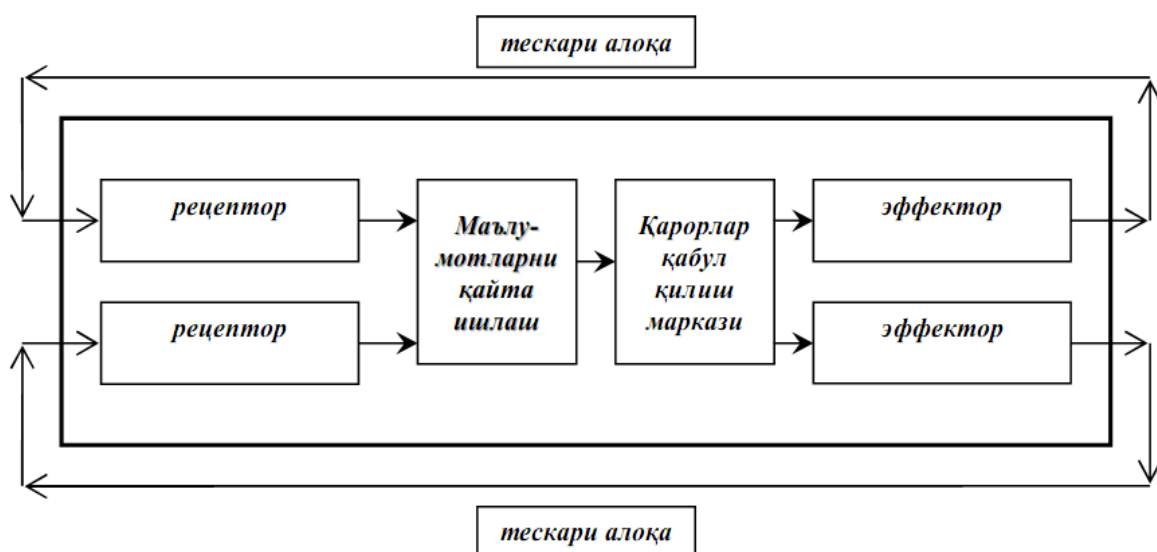
3) **Муаммонинг структуравий жиҳатлари.** Бунда муаммо фақат битта соҳа доирасида вужудга келганлиги, икки ёки ундан ортиқ соҳа доирасида ифодаланганлиги назарда тутилади.

Педагогик тизим маълум муносабатлар воситасида муҳит билан ўзаро алоқада бўлишида ва бу муносабатлар ўзида:

- ташқаридан келадиган (стимул) турткиларни – (inputs) **киришларни;**
- атроф-муҳитга чиқадиган барча таъсирларни – (outputs) **чиқишларни** жамлайди.

1 – чизма.

Тизимли алоқадорликнинг таснифи

Тизимли алоқадорликнинг таснифи номли чизмада кўрсатилганидек, ҳар бир тизимли алоқадорлик функционаллиги бўйича алоҳида ўрин тутади. Уларни қуйидаги қисмлар кўринишида кўрсатиб ўтиш мумкин:

- **биринчи қисм**, тизимда рецепторлар бўлиб, улар ташқи ва ички муҳит ҳамда турли манбалардан педагогик фаолият, педагогик жараён, педагог шахси, таълим олувчилар, таълимий манбаларлардан тўхтовсиз ахборот оқимларини келиб тушишини назарда тутди;

- **иккинчи қисмда**, маълумотларни қайта ишлаш деб номланиб, бунда, олинган маълумотлар педагогик фаолият манфаатидан келиб чиққан ҳолда таҳлил этилади ва оптималлаштирилади. Яъни, идеал ҳолат билан қиёслантирилади;

- **учинчи қисмда** қарорлар қабул қилиш, яъни, прогноз ва қарорлар вариантлар сараланиб марказга узатилади. Уларни амалга ошириш учун тайёр қарорлар ва таклифлар амалга ошириш қисмида, эффекторларга узатилади. Яъни, ижрочилар нафақат қарорларни бажарадилар, балки қарорларни амалга ошириш натижалари ҳақида тизимни хабардор қиладилар. Шу тариқа тизимнинг киришига тескари алоқа сигнал узатилади.

Бу ўринда, энтропия (лот. ўзгариш) ҳолатини ҳам инobatга олиш лозим бўлади. Негаки, тизим фаолиятини таъминлашда тасодифий объектнинг мавҳум меъёрларини ҳам инobatга олиш мақсадга мувофиқ.

Тизимли алоқадорликнинг таснифидан келиб чиққан ҳолда педагогик тизимни жамиятнинг бошқа тизимларидан фарқи куйидагилар билан ажралиб туради:

биринчидан, педагогик тизим доирасида қабул қилинадиган қарорлар таълим муассасалари ҳамда педагогик фаолият билан шуғулланувчилар учун мажбурий таъсир кучига эга бўлади;

иккинчидан, педагогик тизим, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий-маданий-сиёсий тизимлари билан узвий ва ажралмас боғлиқликда фаолият юритишиб, уларнинг фаолиятини таъминлашга кўмак беради (кадрлар тайёрлаб беради);

учинчидан, педагогик тизим жамиятнинг бошқа тизимларига нисбатан мустақил, фаолиятининг ижтимоий мазмундорлиги юқори ва стратегик мазмун касб этади. Яъни, фаолият натижага (истикболга) йўналтирилган бўлади;

тўртинчидан, педагогик тизим фаолиятини такомиллашувини таъминлашдан, барча тизимлар ва уларнинг тизимостилари манфаатдор;

бешинчидан, педагогик тизим миллий манфаатларни таъминлаш ва ҳимоясини амалга ошириш учун бирламчи вазифасини бажаради.

4.3. Ақлий фаолиятга таянган ҳолда, вужудга келган педагогик муаммони ечиш учун, маълум бир жараёнлар кечади. Яъни муаммонинг вужудга келиши ва уни ечишга оид бир неча босқичлар мавжудлиги назарга тутилмоқда. Педагогик фаолият динамик мазмун касб этиб, таълим-тарбия олдига қўйиладиган галдаги вазифаларни бажариш жараёнида такомиллашиб (кенгайиб) боради. Бу ўз навбатида, турли кўриниш ва мазмундаги муамоларни ўз вақтида аниқлаб (диагностикасини, прогноззини амалга ошириб), педагогик ресурсладан манзилли фойдаланишни тақозо этади.

Шу тариқа, педагогик фаолият доирасида намоён бўладиган муаммони

тизимли ўрганиш учун, мутахасисс муҳим ҳисобланган хусусий жиҳатларга эътибор қаратиши лозим:

- муаммоли вазиятнинг вужудга келиш тарихини билиши лозим;
- вазиятнинг моҳиятини ва муаммони англаб етиши лозим;
- таклиф қилинган, асослаган гипотеза асосида муаммони ечиш йўллари белгилаши лозим;
- гипотезанинг исботлаш учун усулларни тўғри танлаши лозим;
- бартараф этилган муаммонинг мақбуллигини синаши лозим;
- синаш давомида кузатилган нуқсонларни бартараф этишда реал вазиятни инобатга олиши лозим.

Бу ўз навбатида муаммоли вазият шароитида фаолият босқичларига амал қилишни тақозо этади:

- муаммони макон-вақтга нисбатида қайд этиш, яъни муаммонинг худудий, вақт чегарасини аниқлаш;
- муаммонинг турини, табиатини ва унинг тизимли хусусиятини аниқлаш;
- муаммонинг ривожланиши объектив қонуниятларга асосланганлигини ва унинг оқибатларини аниқлаш;
- муаммони ижобий ечиш учун зарурий чораларни қўллаш;
- муаммони ҳал этиш учун ташкилий ва техник асосларини ишлаб чиқиш;
- муаммонинг ҳал этиш учун меъёрларни белгилаш.

Таҳлилни амалга ошириш давомида, меъёр деб, таҳлилни амалга ошириш учун танланган объектнинг сифат ва миқдорий жиҳатларини ўзаро боғлиқлиги назарга тутилади. Бунда мазмун ва шакл, имконият ва воқелик ўртасидаги зарурий уйғунлик таъминланиши шарт ҳисобланади. Чунки, педагогик фаолият доирасида амалга ошириладиган таҳлилнинг асосий мақсади шундан иборатки, мавжуд структура тизимда қанчалик самарали ишлашини аниқлашдан иборат. Тизимли таҳлилда, педагогик тизимнинг тузулишини, вазифасини, мавжуд мақсадини аниқлаш назарда тутилади. Аммо иккала ҳолат ҳам бири-бирини тўлдириб туради.

Тизим тўғрисида маълумотларга эга бўлиш мақсадида, тизимли таҳлилни усулларини тадбиқ этиши бўйича барча меъёр ва талабларини **тизимли таҳлил технологияси** ўзида мужассам этган бўлади. Эътиборни қаратиш лозимки, тизимли таҳлил хилма-хиллик жиҳатидан фарқланганлиги сабали, у истикболли тадқиқот усули ҳисобланади.

Тизимли таҳлилни амалга ошириш жараёнида қуйидагиларга йўл қўймаслик лозим:

- тушунарсиз вазиятларни мисол келтирмаслиги;
- катта миқдорда маълумотларни қамраб олишга интилмаслиги;
- фикрларнинг кенг ёйилиб кетиши (таҳлилий манба қисқа бўлиши керак. Унда текширилмаган, шарҳи бўлмаган далиллар жой олмаслиги даркор);
- объектив далиллар билан тасдиқланмаган субъектив мулоҳазаларга

йўл қўймаслиги;

- мулоҳаза юритишда қатъий бўлмаслик;
- таҳлилий манбанинг асосий мазмунига тааллуқли бўлмаган масалаларни баён этмаслик ва б.

Таҳлилни амалга оширувчи қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- унга тааллуқли бўлган асосий манба билан таниша олиш, қўшимча ахборотни жамлаш учун материаллар жамлаш;

- зарурий ҳолларда раҳбариятдан таҳлилий манба таёрлаш бўйича тавсиялар олиш. Манбани тайёрлаш чоғида тегишли бўлимлар раҳбарлари билан маслаҳатлашиш.

Таҳлилни амалга оширувчи шахсларнинг психологик сифатлари:

- собитлик, синчковлик (бирор масалага оид ҳужжатлар тўпламини юритиш билан боғлиқ кундалик ишлар, маълумотлар банкни тўлдириш, таҳлилий жараённинг зарурий шарти ҳисобланади);

- маълум вақт тадқиқ этилаётган муаммодан чалғий олиш;

- манба тайёрлашнинг ўз услубини ишлаб чиқиш қобилияти (бу кўп йиллик меҳнат самараси бўлиб, таҳлилчига ёшларни ижобий намуналар асосида таълим беради);

- манбанинг мазмуни билан боғлиқ равишда ёзиш услубини ўзгартира олиш (масалан, портрет, вазият шарҳи баён этишнинг турли услубларини талаб қилади);

- “гуруҳ”да ишлай олиш (жамоавий таҳлилий ҳужжатларни ёзишда керак бўлган ҳислат);

- ўз нуқтаи назар жамоавий тарзда фаолият юрита олиш;

- ўзини объектив танқид қила олиш;

- доимий тарзда камолотга интилиш;

- вазифаларни белгилаш ва топшириқ қўя олиш ва б.

Таҳлилчи, метрик усуллар воситасида жамланган ахборотдан ўзининг маҳсулини яратади. Бунда, тафаккур операциялари амалий мазмун касб этади. Негаки, таҳлил тафаккурнинг мантикий усули сифатида майдонга чиқади. Бу эса мавҳум тушунчалар ёрдамида ва бир-бири билан мустаҳкам боғланган тафаккур операциялари: мавҳумлаштириш, умумлаштириш ва шу кабилар ёрдамида амалга оширилади.

Англаш жараёнида анализ ва синтез муҳим ўрин тутди ва унинг барча босқичларида амалга оширилади. Англашда тасаввур қилиш, илмий фантаз ва ҳис қилиш ҳам муҳим ўрин тутди.

Улар таҳлилни амалга оширувчига тафаккур фаолиятини фаоллаштириш ва қатъий мантикий жиҳатдан кўриб чиқилмайдиган у ёки бу далилни англаш имконини беради. Буларнинг барчаси ижодий жараён тушунчасида умумлашади.

Табиийки, ижодий жараён фаолликни, таҳлилни амалга оширувчининг билим ва қобилиятини сафарбар қилишни талаб қилади. Ушбу сафарбарлик ихтиёрий жўшқинлик ва ҳис-ҳаяжонли ҳолатда ўз ифодасини топади. Ижодий камол топиш, ички ҳис қилиш ва юзага келадиган ҳолатни моделлаштириш жумласидандир. Бу ўз навбатида, тизимли таҳлил

методологиясига оид бир қанча асарларнинг муаллифи бўлган А.Рыковни куйидаги муносабатини келтиришни тақозо этади: “Тизимли таҳлилда моделлаштириш ҳақида гап кетганда, моделларни мажбурий тарзда миқдорий характерга эга бўлишини кўзламаслик лозим. Модел сифатли, вербал бўлиши мумкин. Лекин, унда асослаб берилган асосий шартлар ва гипотезалар ажратилган бўлиши шарт. Моделнинг мақбуллиги, биринчи навбатда, унинг асосий шартларига риоя этилганлигида намоён бўлади”²².

Таҳлил, нафақат бошқарувни амалга оширишда, балки ижтимоий ҳаётни турли даврида ҳар бир инсон томонидан амалга оширилади. Аммо, педагогик фаолиятда таҳлил илмий, илмий-педагогик, илмий-касбий мазмун касб этиб, педагогик жараёни самарадорлигини ошириш учун хизмат қилиши лозим.

Таҳлил, фаолият сифатида соҳавий ривожланаётганлиги туфайли доимий равишда янги таҳлилий йўналишлар юзага келмоқда. Бугунги кунда, сиёсий соҳа таҳлилчиси, иқтисодий соҳа таҳлилчиси, ҳарбий соҳа таҳлилчиси, маданий соҳа таҳлилчиси каби тушунчаларни илмий мулоқотга киритилиши бежиз эмас. Яқин келажакда, таълим-тарбия соҳасининг таҳлилчиси деган тушунча замирида, педагогик тизим фаолиятини тизили таҳлилин амалга оширишга қодир бўлган мутахассис тушунилса, не ажаб.

Таҳлил турини қайси бирини қўллашдан қатъий назар, унинг натижасида бирон бир шаклга эга бўлган манба тайёрланади. Педагогик фаолият доирасида бу тақриз, тезис, мақола, раддия, изоҳ, маълумотнома, тавсиянома, йўриқнома, кўрсатма, маслаҳат тарзида бўлиши мумкин. Агарда, аниқ педагогик вазият ўрганилса, бунда маълумотнома ёки тавсифнома тайёрланади.

Педагогик фаолият тизимида таҳлил кўп функцияларни бажариб, замонавий педагог педагогик жараён давомида юзага келадиган реал (шу жумладан эҳтимолли) вазиятларни таълим-тарбия бериш манфаатидан келиб чиққан ҳолда таҳлилин амалга ошира олиши, педагогик жамоада, жамиятда замонавий педагог имижини шакллантириши учун муҳим ҳисобланади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2014. – 73 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. - Т., 1997.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
4. Антонов А.В. Системный анализ. – М.2002.
5. Вертакова Ю.В. Управленческие решения, разработка и выбор. М.КНОРУС, 2005.
6. Волкова В.Н., Денисов А.А. Основы теории систем и системного анализа. - СПб.: СПб ГТУ, 2003.
7. Ожиганов Э.Н. Стратегический анализ политики. – М.: Аспект Пресс,

²² Рыков А.С. Модели системного анализа: принятие решений и оптимизация: – М.: МИСИС, 2005. – С. 45.

- 2006.
8. Самаров Р. Хавфсизликнинг методологик асослари // - Т.: Академия, 2010.
 9. Самаров Р. Ражабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). - Тошкент: Akademiya, 2010.
 10. Самаров Р. Ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш механизми (услугий қўлланма). – Тошкент: Университет, 2015. – 91 б.
 11. Самаров Р., Муротова Д. Ижтимоий тадқиқотларни ўтказишда тизимли ёндашувдан фойдаланишнинг назарий жиҳатлари // Илм сарчашмалари Урганч давлат университети илмий-услугий журнали № 7, 2013.
 12. Системный анализ и принятие решений: Словарь - справочник. Учебное пособие для вузов / Под ред. В.Н. Волковой и В.Н. Козлова. - М.: Высшая школа, 2004.
 13. Фалсафа: қомусий луғат. – Т.: Шарқ, 2004.
 14. Managing with Systems Thinking, Michael Ballé, McGraw-Hill, London, 1994.

Ш. ГЛОССАРИЙ

Аккламация (лот. *acclamatio* – ундов бериш) халқаро конференциялар ва халқаро ташкилотлар амалиётида учрайдиган бирор қарор қабул қилишнинг овоз беришсиз, иштирокчиларнинг муносабатларини қичқирик, хиссиётларини намоён этиш орқали ўрганиш усулидир.

Альтернат (лот. *alternus* - кетма-кетлик) шундай тартибки, бунда имзоланиши керак бўлган халқаро шартноманинг биринчи бетида тарафларнинг номланишлари, вакилларнинг имзолари, муҳр, шунингдек, келишаётган давлатнинг тилида масаланинг ўзи биринчи ўринда ёзилади. Биринчи имзо учун янада асосий бўлган шартноманинг чап тарафи ёки устма уст қўйилади. Бу икки тарафнинг тенглигидан далолат беради. Альтернат, асосан, камдан кам ҳолда, икки тилда тузиладиган шартномаларни имзолашда қўлланилади.

Аутентик матн (юнон. *aut-hentikos* – асл, биринчи манбадан чиққан) бирор-бир ҳужжатнинг асл матни. Халқаро ҳуқуқда, халқаро шартноманинг қабул қилинган матни якуний деб эълон қилинадиган жараён аутентик матннинг белгиланиши дейилади.

Одатда, агар шартнома бир ёки бир нечта тилларда тузилса, унинг якуний қоидаларида барча матнлар “бир хил кучга эга” деб қайд этилади, яъни аутентик, бир хил ҳақиқий деб ҳисобланади.

Фуқаролик – шахс ва давлат ўртасидаги қатъий характердаги сиёсий-ҳуқуқий алоқаки, унинг натижасида улар ўртасида ўзаро ҳуқуқлар ва мажбуриятлар вужудга келади.

Фуқаролик масалалари, авваламбор, ҳар бир давлатнинг ички қонунчилиги билан ҳал қилинади, лекин бундай қонунчилик халқаро ҳуқуқ меъёрларига зид бўлмаслиги лозим. Халқаро ҳуқуқларнинг фуқароликка тааллуқли меъёрлари, асосан, БМТ Низомида, 1957 йилдаги Турмушга чиққан аёлнинг фуқаролиги ҳақидаги Конвенция, 1966 йилдаги Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги Пактларда ва бошқа ҳужжатларда, шунингдек давлатлар ўртасидаги кўп сонли минтақавий ва икки томонлама шартномаларда қайд қилинган.

Фуқароликка эга бўлишнинг асосий усуллари – туғилиши бўйича ва натурализация тартиби асосида белгиланади. Туғилиши бўйича фуқаролик олишнинг икки тамойили фарқланади: “қон ҳуқуқи” ва “ер ҳуқуқи”; биринчи ҳолда фарзандларнинг фуқаролиги ота-оналари фуқаролигига боғлиқдир (масалан, Дания, Афғонистан), иккинчи ҳолда – боланинг туғилган жойига (масалан, АҚШ, Аргентина, Бразилия). Аксарият ҳолларда қонунчиликлар иккала тамойилни ҳам кўзда туттади. Фуқароликдан чиқишда, фуқароликдан маҳрум бўлишда ва миллий қонунчилик ҳамда халқаро шартномаларда кўзда тутилган қатор ҳолларда фуқаролик йўқ бўлади.

Таҳдид - хавфнинг эҳтимоллик даражасидан реалликка ўтиш жабҳаси бўлиб, у хавфнинг билвосита ҳамда бевосита шакли ёки шахс, жамият ва давлат (шу жумладан дунё ҳамжамияти)нинг манфаатлари, миллий

кадриятлар, миллий ҳаёт тарзи учун хавфли шарт-шароит ва омиллар мажмуаси бўлиб, жамиятда мавжуд ёки юзага келиш эҳтимоли бор бўлган реал зиддиятларнинг намоён бўлишидир. Уларни таснифлашда, асосан, таҳдидларнинг келиб чиқиш манбаси инобатга олинади. Таҳдидларни соҳавий йўналтирилганлигини инобатга олиб, қуйидагича ажратиш кўрсатиш мумкин:

- ижтимоий соҳадаги таҳдидлар;
- сиёсий соҳадаги таҳдидлар;
- маънавий соҳадаги таҳдидлар;
- маданий соҳадаги таҳдидлар;
- ҳарбий соҳадаги таҳдидлар;
- иқтисодий соҳадаги таҳдидлар;
- экологик соҳадаги таҳдидлар;
- соғлиқни сақлаш соҳасидаги таҳдидлар;
- фан соҳаларидаги таҳдидлар;
- ахборот соҳасидаги таҳдидлар;
- психологик соҳадаги таҳдидлар;
- техника соҳаларидаги таҳдидлар ва б.

Буларнинг ҳар бири ўз таркибий қисмларига эга бўлиб, турли белгилари, мақсади, намоён бўлиши, кечиши, ривожланиши ва бошқа жиҳатлари (масалан, институтчионал, функционал, фаолиятли, мажмуавий, тизимли-тузилишли, тизимли-функционал, тизимли-эволюцион ҳамда вазиятли каби ёндашув ва усуллар) асосида таснифланиши мумкин.

Манипулятив мулоқот - **сохтакорлик**, алдов йўли билан шахснинг “ишонч”ини қозониш учун мулоқот формасидан суҳбатдошларига мақсадли таъсир кўрсатиш. Унинг ўзига хос даражалари мавжуд, яъни манипуляцияни амалга ошираётган томон овозни ўзгартириш, турли имо-ишораларни қўллаш, аниқ бир ғояни сингдиришда турлича мавзулардан фойдаланиш мумкинлигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бунда инсонда қизиқувчанлик, гуноҳ ва савобни тушуна олиш, кўрқув, бағрикенглик, имонлилик, раҳмдиллик ва шу каби хусусиятларнинг мужассамлашганлигидан тўлиқ фойдаланилади. Антиманипулятив хулқ бировларнинг шахсий кадр-қимматини, ҳуқуқини поймол этмасдан, ўз қадрини, ҳуқуқини билиб унга риоя этиш ва талаб қила олишдан иборат. Бу “ассертив” хулқ дейилади, чунки инсон ўз хатти-ҳаракатларининг чегараси, меъёрини билиб унга риоя этса, ўзгаларнинг ҳуқуқини ҳурмат қилиб, одоб доирасида уни жойига қўя олади. Одамларни “қўлга киритиш” учун қулай бўлган ва фойдаланиш осон бўлган усуллар талайгина, юқорида таъкидлаганимиздек, улардан бири суҳбат бўлиб, бунда суҳбат мавзуини тўғри танлаш муҳим аҳамиятга эга. Мавзу доирасидан келиб чиққан ҳолда уларнинг умумий жиҳатларини қуйидагича кўрсатиб ўтишимиз мумкин:

- ишдаги аҳвол (муаммолар) ҳақидаги суҳбат;
- шахсий ҳаётдаги муаммоларга оид фикр алмашиш;
- келажакдаги орзуларни муҳокама қилиш.

Антиманипулятив хулқ бировларни шахсий кадр-қийматини,

хуқуқини поймол этмасдан, ўз қадрини, хуқуқини билиб унга риоя этиш ва талаб қила олишдан иборат бўлган хулқ намунасидир. Буни «ассертив» хулқ ҳам дейилади. Қачонки инсон ўз ҳатти ҳаракатларининг чегараси, меъёрини билиб унга риоя этса ва бировларни кадр-қийматини, ҳақ-хуқуқини ҳурмат қилиб, одоб доирасида уни жойига қўя олади.

Шахс хавфсизлиги бу унинг ҳаётий муҳим бўлган қадриятларини ҳимояланганлиги, эҳтиёжларини қондириш учун турли кўриниш ва мазмунларга эга бўлган хавф-хатар ва таҳдидларнинг бартараф этилганлиги, ўзини намоён этиши ҳамда шахсий камол топиши учун етарли бўлган шарт-шароитларнинг мавжудлиги, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини жамоа, жамият ҳамда давлат доирасида таъминланганлиги ва ҳимояланганлик ҳолати бўлиб, у ўзгарувчан характерга эгадир. Шахс хавфсизлигига раҳна солувчи хавф ва таҳдидлар ташқи ҳамда ички таъсирлар асосида шаклланади.

МИЛЛИЙ ТОТУВЛИК – умумлаштирувчи тушунча бўлиб, ўзида сиёсий-психологик натижалар ва ички умуммиллий сиёсат(миллий тотувлик сиёсати)нинг самарали ва конструктив оқибатларини, бир давлат миқёсида турли миллий-этник, ижтимоий-сиёсий ёки бошқа кучларнинг ўзаро яқин ҳамкорлиги ва бир-бирига ўзаро самарали таъсирини, кўп миллатли аҳолига эга бўлган давлатда ҳар қандай муҳим ҳаётий масалалар юзасидан миллатлар ёки турли миллий гуруҳларнинг бирлашувини мақсад қилган сиёсатдан кўзланган тадбирларнинг самарали натижаларини қамраб олади.

Миллий характер (*характер* – шахснинг фаолияти ва муомаласида намоён бўладиган барқарор индивидуал хусусиятлари) – миллий жамоатга хос бўлган теварак атрофни (дунёни) идрок этиш, унга жавоб бериш шакллари. Миллий характер, авваломбор, ҳис-туйғуларнинг кўринишлари (онголди ҳолатидаги ҳис-туйғу, ҳиссиёт, кайфият), воқеаларга жавоб бериш тезлиги ва жадаллиги йиғиндисидир. Миллий характер – бу кишилар томонидан уларни қуршаб турган дунёни қабул қилишда муайян миллат (ёки миллий бирлик) учун хос бўлган барқарор хусусиятлар йиғиндиси ва унга бўлган муносабат шакллари. Миллий характер, аввало, ўзида борликни англаш олдидан юзага келадиган ҳис-туйғулар ва кайфиятлар, кўп ҳолларда борликни иррационал ҳис этишнинг усуллари ҳамда юз бераётган ҳодисаларга муносабат билдиришнинг тезкорлигида ифодаланадиган муайян эмоционал кўринишларнинг йиғиндисидир. Миллий характер, одатда, миллий темпераментда яққол намоён бўлади. Унинг асосини инсон организми фаолиятининг турғун психофизиологик ва биологик хусусиятлари ташкил этади. Ушбу омиллар, авваломбор, миллий-этник гуруҳ яшаётган макондаги физик (асосан, иқлим билан боғлиқ) шароитлар билан бириккан бўлади.

Миллий характер тизими, одатда, ўзининг қуйидаги элементлари билан фарқланади:

биринчидан, миллий темперамент (у «қўзғалувчан» ва «шиддатли» ёки аксинча, «хотиржам» ва «барқарор» бўлиши мумкин);

иккинчидан, миллий ҳиссиётлар («миллий шодланиш» ёки «миллий

шубҳаланиш» ҳолатларида яққол намоён бўлади);

учинчидан, миллий туйғулар («миллий ғурур», «миллий камситилиш» каби ҳолатларда ифодаланади);

тўртинчидан, илк миллий таъассублар (бу, одатда, миллат ёки халқнинг яратилиши, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрни ёки тарихий вазифасига алоқадор мифологемларнинг руҳиятга сингиши билан боғлиқдир. Бу мифологемлар қўшни миллатлардаги миллий-этник гуруҳлар билан бўладиган муносабатларга ҳам ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Бир томондан, бу «миллий озчилик комплекси», бошқа томондан, «ўз-ўзини юқори тутиш ёки мутлақ ҳукмронлик қилиш» синдроми билан ёнма-ён турадиган «миллий патерналистик комплекс» ҳамдир).

IV. ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Бизнинг мақсадимиз - эркин ва фаровон, демократик ҳаёт кўриш. – Т.: Ўзбекистон, 2015.
2. Каримов И.А. Инсон, халқ ва миллат хотира билан тирик ва барҳаётдир. – Т.: Ўзбекистон, 2015.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: 1997.
4. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш-барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. 15-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. – Т.: Ўзбекистон, 1997. Т.5. -384 б.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т.: Ўзбекистон, 2002. Т.10. -432 б.
7. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Т.: Ўзбекистон, 2003. Т.11. -320 б.
8. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. – Т.: Ўзбекистон, 2005. - 64 б.
9. Каримов И.А. Жамиятни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. – Т.: Ўзбекистон, 2007, Т. 15. -126 б.
11. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. -176 б.
12. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби // Халқ сўзи гезатаси 2009 йил 14 февраль.
13. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир // Ўзбекистон овози 2010 йил 28 январь.
14. Каримов И.А. Жаҳон инкирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. – Т.: Ўзбекистон, 2010. Т.18. -280 б.
15. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” номли маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 13 ноябрь.
16. Каримов И.А. Ўзбекистон халқига тинчлик ва омонлик керак. Т.21. – Т.: Ўзбекистон, 2013.

17. Каримов И.А. Ўзбекистон эришган ютуқ ва марралар - биз танлаган ислохотлар йўлининг тасдиғидир. Т.22. – Т.: Ўзбекистон, 2014.

18. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш-энг олий саодатдар. – Т.: Ўзбекистон, 2015.

II. Меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. (Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрельда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). –Т., 2014.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ–4456-сон Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 декабрдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 365- сонли Қарори.

III. Махсус адабиётлар:

1. Антонов А.В. Системный анализ. – М.2002.

2. Бендерская Е.Н., Колесников Д.Н., Пахомова В.И. и др. Системный анализ и принятие решений // Учебное пособие. - СПб.: СПб ГТУ, 2001. - 206 с.

3. Вертакова Ю.В. Управленческие решения, разработка и выбор. М.КНОРУС.2005

4. Волкова В.Н., Денисов А.А. Основы теории систем и системного анализа. - СПб.: СПб ГТУ, 2003. - 510 с.

5. Вопросы анализа и процедуры принятия решений: Сб. статей / Пер. с англ, под ред. И.Ф. Шахнова. - М.: МИР, 1976. -228 с.

6. Игнатъева А. В., Максимцов М. М. Исследование систем управления: Учеб. пособ. для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.

7. Илмий тадқиқот методологияси. – Т., 2014.

8. Кини Р., Райфа Х. Принятие решений при многих критериях. Предпочтения и замещения. - М.: Радио и связь, 1976. -650 с.

9. Клиланд Д., Кинг В. Системный анализ и целевое управление. – М., 1974.

10. Кокарева Т. А. Системный анализ процедур принятия управленческих решений. – М.: Лес. пром-сть, 1991.

11. Новосельцев В.И. Системный анализ: современные концепции. – Воронеж: «Кварта», 2002.

12. О’Коннор Дж., Макдермотт И. Искусство системного мышления:

необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем. – М., 2006.

13. Ожиганов Э.Н. Стратегический анализ политики: Теоретические основания и методы. – М.2006.

14. Самаров Р. Ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш механизми (услугий қўлланма). – Тошкент: Университет, 2015. – 91 б.

15. Самаров Р. Ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари // Ж. Муҳофаза +, 4 – сон, 2011 (78). – Б. 4-5.

16. Самаров Р. Хавфсизликнинг методологик асослари. - Тошкент: Akademiya, 2010. - 256 б.

17. Самаров Р., Садриддинов С. Миллий тараққиёт такомиллашувининг илмий асослари (Сиёсий таҳлис мисолида) // Ж. Муҳофаза +, 11 – сон, 2011 (85). – Б. 6-7.

18. Самаров Р.С, Раджабов А.Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). - Тошкент 2010. - 176 б.

19. Системный анализ и принятий решений // Словарь спроваочник. – М.Высшая школа, 2004.

20. Системный анализ и аналитические исследования: руководство для профессиональных аналитиков / А.И. Ракитов, Д.А. Бондяев, И.Б. Романов, С.В.

21. Системный анализ и принятие решений: Словарь - справочник. Учебное пособие для вузов / Под ред. В.Н. Волковой и В.Н. Козлова. - М.: Высшая школа, 2004. -616 с.

22. Системный подход: анализ и прогнозирование международных отношений (опыт прикладных исследований) // Под. ред. И.Г.Тюлина. – М., 1991.

23. Фалсафа: қомусий луғат. – Т.: Шарқ, 2004.

24. Managing with Systems Thinking, Michael Ballé, McGraw-Hill, London, 1994.

25. Systems Thinking: Managing Chaos and Complexity, Jamshid Gharajedaghi, Butterworth Heinemann, Oxford, 1999.

26. Бўтаев У.Х. Сиёсий тизим ва таҳлил (Ўқув қўлланма). Т.: “Ўзбекистон”–2012.

27. Бўтаев У.Х. Таҳлилий фаолиятни такомиллаштиришнинг технологияси. //Ж. Таълим муаммолари, 2012 йил, 4 сон.

28. Самаров Р., У.Бўтаев. Тизимли тадқиқотларда сиёсий прогноз ва унинг технологияси. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect. Materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. Prague 2014. P.25-27.

29. Butaev U. Political system — guaranteeing factor of security. 9th International scientific conference “European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches” 31th March 2014 Stuttgart, Germany. с.123

30. Бўтаев У. Барқарорлик тушунчасининг талқини ва таҳлили. //Ж. ЎЗМУ хабарлари, 2015 йил 1/2-сон. Б. 91-94.

